

Міністерство освіти та науки України
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Глазько Вадим Олександрович

**«РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ НА СЛОБОЖАНЩИНІ (ДРУГА
ПОЛОВИНА XIX СТ.)»**

Спеціальність: 014. Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01. Освіта

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник

_____ С.О. Авхутська,
кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри історії України

« ____ » _____ 20__ року

Виконавець

_____ В.О. Глазько

« ____ » _____ 20__ року

Суми 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК МАШИНОБУДУВАННЯ ТА МЕТАЛУРГІЇ.....	17
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ЛЕГКОЇ І ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ	39
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	69

ВСТУП

Актуальність теми. Промисловий розвиток Слобожанщини другої половини XIX ст. є цікавою темою для дослідників, оскільки саме після скасування кріпацтва 1861 р. та проведення реформ (судова, міська, земська, військова та інші) Російська імперія стала на шлях модернізації. Зважаючи на географічне розташування, багату сировинну базу та значну кількість робочої сили, Слобожанщина стала однією з найбільш розвинутих в економічному плані регіонів не лише серед економічних губерній, а й усієї імперії. Великий інтерес викликає повсякденне життя робітників, зарплати, історія окремих підприємств.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу джерельної бази та наукової літератури, дослідити промисловий розвиток Слобожанщини другої половини XIX ст.

Відповідно до мети, сформовані наступні завдання:

- розглянути історіографію питання та джерельну базу дослідження;
- описати розвиток машинобудівної галузі регіону;
- проаналізувати розвиток металургії Слобожанщини;
- дослідити розвиток легкої промисловості;
- вивчити розвиток харчової промисловості Слобожанщини.

Об'єктом дослідження промисловий розвиток українських земель у складі Російської імперії.

Предмет дослідження – промисловість Слобожанщини другої половини XIX ст.

Хронологічні межі роботи охоплюють період другої половини XIX ст. Нижня межа – 1861 р. – пов'язана зі скасуванням кріпосного права, реформами у всіх сферах життя і початком промислового перевороту. Верхня межа – 1897 р. – пов'язана з періодом проведення фінансової реформи С. Ю. Вітте, в результаті якої була зміцнена конвертованість російської валюти на світовому ринку. Це призвело до залучення інвестицій у великих масштабах, що

спричинило бурхливий розвиток промисловості, і дозволило Російській імперії наздогнати, в промисловому відношенні, більш розвинені країни.

Територіальні межі охоплюють частину території Слобожанщини (сучасна Харківська, Сумська та Полтавська області).

Методологічну основу дослідження склали принципи історизму, об'єктивності, міждисциплінарності та системності. У роботі застосовано порівняльно-історичний, статистичний, описовий, аналітичний методи дослідження. Суттєве практичне значення відіграли методи історичної періодизації, проблемно-хронологічний, індуктивний та дедуктивний методи. За допомогою ретроспективного методу можна простежити, яким було повсякденне життя робітників, умови праці. Дуже важливим для даного дослідження є статистичний метод, коли на основі статистичних даних досліджується діяльність як окремих підприємств та і цілих галузей.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше: уточнено і ґрунтовно проаналізовано історіографію дослідженої проблеми, подальшого розвитку набуло з'ясування передумов, що сприяли піднесенню промисловості регіону

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані в роботі вузів, при підготовці спецкурсів, підручників та посібників з історії України.

Апробацію результатів дослідження здійснено на VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (Суми, 2021 р.), на IX Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історико-філософські дослідження молодих учених» (Суми, 2021 р.).

З теми дослідження опубліковано:

Глазько В.О. Розвиток легкої і харчової промисловості на Слобожанщині у II пол. XIX ст. Теорія і методика навчання суспільних дисциплін. 2021 р. № 1 (9). С. 107-110.

Глазько В.О. Розвиток машинобудування в Харкові в кін XIX поч. – XX ст. Історико-філософські дослідження молодих вчених: Матеріали IX

Всеукр. наук.-практ. Конф. Ч. 1. (м. Суми, 22-23 квіт. 2021 р.). Суми: ФОП Цьома С.П., 2021. С. 36-38.

Структура роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (56) позицій. Загальний обсяг роботи становить 75 с.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Можна виокремити кілька груп праць, в яких розглядається економічна історія України, Слобожанщини, історія Харкова. Перш за все це праця Д.Багалея «Історія міста Харкова за 250 років його існування». У своїй роботі історик вказує на те, що населення міста зростало внаслідок бурхливого розвитку промисловості, що призвело до появи нових робочих місць, а це у свою чергу спричинило до зростання чисельності робітників¹. На думку дослідника, Харків став потужним індустріальним центром через те, що мав вигідне географічне розташування (транспорт, сировина база). Дослідники В.Баран та К.Бунятян у своєму дослідженні вказують на кілька важливих моментів, які позначились на промисловості Російської імперії². Це, насамперед, бурхливий розвиток залізниць, іноземний капітал. Залізниця повинні були з'єднати російські промислові осередки, з чорноморськими та азовськими портами, були призначені, насамперед, для доставки зернових. До середини 1870-х рр. майже усі українські губернії були пов'язані між собою залізницями. Завдяки залізницям, влада Російської імперії отримала можливість відправляти зерно та іншу продукцію до чорноморсько-азовських портів, а далі – за кордон. За підрахунками дослідників, якщо у 1880-1884 рр. залізницями перевозили понад 16,6% усіх товарів України, то у 1900-1904 рр. цей показник збільшився до понад 28%. Дослідники наголошують на тому, що наприкінці ХІХ ст. в Україні діяло два великі спеціалізовані підприємства – Харківський та Луганський паровозобудівні заводи. На думку дослідників, дуже велике значення для розвитку промисловості України відіграло скасування кріпацтва у 1861 р. На перший план вийшли підприємці та наймані робітники, а не поміщики та кріпаки. Російський уряд провадив протекціоністську політику, надаючи вітчизняним виробникам величезні замовлення, водночас

¹ Багалея Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Том 2. / Д.И.Багалея, Д.П. Миллер. Харьков: Хагок, 1912. 973 с.

² Баран В.Д., Баран В.К., Бунятян К.П. та ін. Економічна історія України. Том 1 Наукове видання. Історико-економічне дослідження в двох томах. Київ: Ніка-Центр, 2011. 696 с.

встановлюючи великі мита на закордонні товари. В.Баран та К.Бунятян наголошують на тому, що промисловий переворот в Україні розпочався з харчової промисловості, з цукроваріння. Дослідники, як приклад, подають діяльність підприємців Яхненків-Симиренків, які збудували перший в Російській імперії цукрово-рафінадний завод. На думку дослідників, у винокурній промисловості, при скороченні чисельності підприємств, можна було побачити зростання рівня виробництва. За підрахунками дослідників, саме Києво-Харківський район займав друге місце серед двох районів українського машинобудування, які мали загальноімперське значення (перше місце посів Херсонсько-Катеринославський район)³. На думку істориків, переломними для розвитку металургійної промисловості стали 1880-1890-й рр., коли було засновано 17 великих металургійних заводів.

Дослідники В.Торкатюк та О.Сидоренко стверджують, як і інші дослідники, що промисловий переворот на Слобожанщині розпочався з легкої та харчової промисловості, перейшов далі на важку індустрію⁴. Промисловому перевороту сприяли розвиток залізниць, розробка родовищ, протекціонізм держави та багато інших моментів. Створювались справжні промислові синдикати, корпорації, коли декільком власникам належало багато підприємств, на яких працювали сотні, а то й тисячі робітників.

Дослідник В.Кравченко розглядає історію Харкова, розвиток його промисловості. На думку історика, місто почало розростатись як великий промисловий центр після скасування кріпосного права. Найшвидше розвивалось машинобудування та металообробка⁵. За підрахунками дослідника, у період з 1871 по 1899 рр. кількість машинобудівних та металообробних підприємств збільшилась з 12 до 59. З 11608 робітників, зайнятих на підприємствах, у металообробній промисловості було зайнято 50%. Першим великим підприємством важкої промисловості став завод

³ Баран В.Д., Баран В.К., Бунятян К.П. та ін. Економічна історія України. Том 1 Наукове видання. Історико-економічне дослідження в двох томах. Київ: Ніка-Центр, 2011. 696 с.

⁴ Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства /За ред. В.І.Торкатюка, О.А.Сидоренка. Харків: Основа, 1998. 368 с.

⁵ Кравченко В. Харків/Харків: столиця Пограниччя. Вільнюс : ЕГУ, 2010. 358 с

сільськогосподарського машинобудування Гельферіх-Саде, побудований 1879 р. У 1882 р. він випустив перші сільськогосподарські машини (парові та кінні молотарки, однолемішні та багатолемішні плуги, сівалки, сінні преси та багато іншого. Станом на 1899 р. на заводі працювало 436 робітників. На думку дослідника, справжнім локомотивом, що вивів промисловість із провінційної кустарщини, став ХПЗ, збудований поблизу товарної залізничної станції Балашовської лінії Південно-Східної залізниці. З 1899 р. до 1916 рр. ХПЗ випустив 2162 паровози. В.Колесник зазначає, що у 1896 р. в місті діяло 138 заводів та фабрик (46 підприємств харчової промисловості), де працювало 6808 робітників. За підрахунками дослідника, Харків розвивався як центр сільськогосподарського і транспортного машинобудування, обробки металів, легкої промисловості, а зарплати кваліфікованих робітників у місті були одними з найвищих у Російській імперії. У місті з'являлись дипломатичні представництва різних країн, зокрема Франції, Персії та Німеччини. Внаслідок розвитку промисловості, населення міста зростало у геометричній прогресії – з 60788 осіб у 1866 р. до 102049 осіб у 1879 р.

Р.Бутенко у своєму дослідженні розглядає розвиток народних промислів та ремесел Східної Слобожанщини. На думку дослідника, розвитку народних ремесел серед українського населення Східної Слобожанщини значну роль відіграли історичні, природно-кліматичні, соціально-економічні та адміністративні фактори. На Слобожанщині виникли кустарні осередки із самобутніми традиціями організації дрібного промислового виробництва⁶. У таких кустарних осередках народні промисли розвивалися на основі поєднання найкращих традицій української народної творчості. Українці збагачували свої виробництва новими видами, формами, сюжетами та іншим.

Ю.Подрез у своєму дослідженні вивчає долю українців Східної Слобожанщини. На її думку, трансформація господарського життя українського населення вела до прогресу матеріально-технічної бази сільського

⁶ Бутенко Р.М. Розвиток кустарних промислів та ремесел серед українського населення східної Слобожанщини у другій половині XIX – на початку XX сторіччя. Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди].- Харків. Серія, «Історія та географія». 2014. Вип 50. С.28.

господарства⁷. Згідно висновків історика, влада Російської імперії багато техніки закупувала за кордоном, водночас розвивався й вітчизняний аграрний сектор. На початку ХХ ст. значну частину сільськогосподарських робіт українці вели як за допомогою машин так і за допомогою ручної праці.

На думку дослідника В.Іхненка, велику роль у розвитку ринкових відносин зробили реформи 1860-70-х рр. Лідируюче становище займала харчова промисловість, яка до кінця ХІХ ст. займала 74% усього промислового виробництва⁸. За кількістю підприємств вона становила 50% підприємств Слобожанщини. На думку дослідника на Слобожанщині з'явилась ціла група впливових українських цукрових магнатів, серед яких були Харитоненко, Кеніг, Терещенко, Юсупов та багато інших. Першим акціонерним товариством регіону стало «Товариство Головчанського цукрового заводу». За підрахунками дослідника, у 1913 р. на Слобожанщині виробляли приблизно 20% цукрового буряку Російської імперії. Друге місце займала борошномельна промисловість, яка до 1912 р. нараховувала понад 300 великих підприємств. Історик зазначає, що лише у Харківській губернії виробляли майже 3500 відер безводного спирту. Також, згідно статистики, яку подає історик, на початку ХХ ст. слобідська металообробна промисловість налічувала приблизно 120 великих підприємств, на яких працювало понад 10 тис. робітників⁹.

Значна кількість праць присвячена дослідженню цукрової промисловості Слобожанщини. Науковець В.Чоса зосереджує свою увагу на діяльності підприємців Яхненків-Симиренків¹⁰. Згідно слів дослідника, підприємці не лише надавали велику кількість робочих місць, а й давали прихисток патріотам, націоналістам, серед яких були Кість Михальчук, Олександр і Федір Кістяківські, Дмитро Григорович-Барський. У 1877 р. фірма Яхненків-

⁷ Подрез Ю.В. Українці Східної Слобожанщини у другій половині ХVІІ – на початку ХХ ст.// Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Історія та географія. 2013. Вип.49. С.54

⁸ Іхненко В. М. Промисловість Слобожанщини в дорадянську добу // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія». 2012. Вип.45. С.160.

⁹ Там само.

¹⁰

Симиренків надала під шпиталь приміщення на 50 ліжок для поранених військовослужбовців.

Дослідник О.Гайдай, розглядаючи діяльність перших цукрових заводів України зазначає, що в Україні було лише 6 цукрових заводів, станом на 1830-ті рр., а вже через десять років чисельність усіх заводів зросла – налічувалось 2/3 усіх цукрових заводів імперії¹¹. Науковець виділяє три періоди в історії цукрової промисловості України –1800-1834 рр., 1834-1848 рр., 1848-1861 рр. За підрахунками науковця, станом на 1860-61 рр. в Україні функціонували 229 цукрових заводів (майже 60% підприємств Росії). Дослідник також виділяє три головних райони виробництва цукру – Привіслянський, Південно-Західний та Центрально-Чорноземний. Дослідник веде також перелік підприємств, якими володіли Харитоненки. На усіх цих підприємствах працювало понад 3300 осіб, включаючи 290 жінок.

Дослідник В.Кудінов, розглядаючи виробництво цукру Л.Кенігом приходить до висновку, що підприємець мав величезний досвід, набутий у Західній Європі. Розвиваючи цукрову промисловість в Харківській губернії, Кеніг купував профільні підприємства, а також землі на території губернії¹². За даними ЗМІ, річний оборот фірми підприємця становив приблизно 40 млн. рублів.

М.Москалюк, досліджуючи підприємства Харківської губернії у 1869 р. приходить до висновку, що у регіоні працювало 29 цукрових заводів. Вчений наводить цікаву статистику – з 1875 по 1895 рр. вартість продукції, яку виробили цукрові заводи, зросла з 3,8 млн. крб. до 34,4 млн.¹³ Історик вказує на те, що у губернії станом на 1869 р. функціонували 423 підприємства. Дослідник веде перелік підприємств регіону, стверджує, що потужним бурякоцукровим

¹¹ Гайдай О. М. Цукрова промисловість як складова частина землеробської культури: історія становлення та розвитку на прикладі підприємств Харитоненків (середина XIX – початок XX ст.) // Чорноморський літопис. 2012. Вип. 5. С.10-15.

¹² Кудінов Д. Леопольд Кёниг: Сахарный король Слобожанщины. 26 февраля 2016. URL: <https://latifundist.com/blog/read/1352-leopold-kyonig-saharnyj-korol-slobozhanshchiny>

¹³ Москалюк М. М. 3 історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. 2008. № 2. С.75-85

заводом Кеніга було підприємство у с.Тростянець Охтирського повіту, засноване 1847 р.

Ю.Беліков та В.Колесник приділяють свою увагу дослідженню постаті відомого підприємця-винороба М.Жевержеєва. Ю.Беліков стверджує, що у 1870-х рр. підприємець володів двома винними погребами та магазином. Сам підприємець закупував сировину у виноробів Криму, Бессарабії, Кавказу¹⁴. Крім алкогольної продукції, підприємець реалізовував також бакалійні товари та продукти харчування. У 1870-1890-х рр.. на усіх підприємства працювало два майстри та до 15 робітників, а сукупний дохід цих підприємств наприкінці 1870-х рр. сягав 100 тис. руб. Аби мати змогу вести господарство, купець постійно брав кредити. У 1891 р. підприємець став депутатом ради. У 1896 р. підприємець очолив Міський купецький банк. Згідно з поглядами дослідника, стрімко розвивалась службова кар'єра харківського підприємця – від городского старости (від купецтва) до члена Харківської Думи. Жевержеєв мав відношення й до державної монополії на виробництво гральних карт. Він у 1890 р. реалізував гральних колод на суму в 26 тис. руб. (понад половина усіх продажів цього товару у місті).

Особистість харківського купця Миколи Жевержеєва досліджував В.Колесник. За підрахунками дослідника, підприємець вже у 1870-х рр. володів двома винними погребами¹⁵. Головними постачальниками харківського купця були Санкт-Петербурзький торговий дім «Брати Єлісєєва» і лікеро-горілчаний завод Ф.А.Штрітера в Москві.

В.Левицький зосередив свою увагу на легкій промисловості українських губерній Російської імперії. Розвиток найважливіших галузей виробництва значною мірою залежав від імпорту устаткування, сировини та матеріалів. Місцеві локальні ринки були об'єднані в один, національний. Для текстильного виробництва використовували рослинні (бавовна, льон, коноплі, джгут) та

¹⁴ Беликов Ю. Купеческая династия Жевержеевых: портрет двух поколений предпринимателей пореформенного Харькова//Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Караїзна. 2014. № 1134: Серія «Історія». Вип. 49. С.18-40.

¹⁵ Колесник В. Винный магнат: история харьковского купца Николая Жевержеева 03.01.2021 URL: <https://mykharkov.info/news/vinnyj-magnat-istoriya-harkovskogo-kuptsa-nikolaya-zheverzheeva-63684.html>

тваринні (вовна, шовк) волокна. Шкіри тварин та хутра використовували у хутровій та шкіряно-взуттєвій підгалузі. За підрахунками вченого, на частку України припадало 82,3% тонкорунних овець України¹⁶. Україна виробляла до 400 тис. пудів тонкорунної вовни. Окрім цього, поміщицькі господарства у вказані роки виготовляли до 500 тис. пудів вовни звичайних овець. Далі, з 1860-х рр.. вівчарство почало витіснятись орним землеробством. Вівчарство продовжувала розвиватись переважно у південних регіонах України. Із зростанням земельної ренти стало більш вигідним перетворювати пасовища під посіви пшениці та ячменю.

Частина праць, які використані при написанні дослідження, присвячені металургії. В.Губін приділяє увагу діяльності Харківського машинобудівного заводу Н.фон Дітмара. Підприємство виготовляло чимало люків, які можна було побачити на вулицях міста. Губін не лише досліджує біографію фон Дітмара, а й розглядає його шлях як підприємця. Заводи фон Дітмара спецілізувались на відливанні чавуну та міді¹⁷. Вони згодом були об'єднані у підприємство, що отримало назву «Світло Шахтаря». Дітмар також був зацікавлений підприємствами Донбасу.

А.Кривоконь стверджує, що у серпні 1895 р. Російське паровозобудівне і механічне акціонерне товариство прийняли рішення про будівництво заводу для виробництва потягів та різних частин до них. Це рішення повністю відповідало цілям створення товариства. Згідно думок дослідника, якщо раніше центр промислового розвитку Росії був на Уралі, то в кінці XIX ст. він змістився на Південь країни, переважно на Українські губернії. За підрахунками дослідника, за десятиліття, упродовж 1890-1900 рр. було прокладено 22,5 тис. нових колій. Дослідник наводить тези, чому Харків було обрано як місце для будівництва заводу. На думку автора, Харків давно був

¹⁶ Левицький В. О. Розвиток легкої промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2019. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Levytskyi_Vitalii/Rozvytok_lehkoi_promyslovosti_ukrainskykh_hubernii_Rosiiskoi_imprii_v_druhii_polovyni_khikh_na_pos/

¹⁷ Губин Д. Век назад: торговые марки харьковской тяжелой промышленности. 4 сентября 2020. URL: <https://timeua.info/aktualnoe-segodnya/vek-nazad-torgovye-marki-harkovskoj-tyazhelej-promyshlennosti>

ремісничим центром, з великим залізничним вузлом, був географічно близький до центральної частини Росії. Також у місті функціонували багато наукових закладів, зокрема Технологічний інститут, де діяла кафедра «Потяги».

Окремо слід зупинитись на діяльності харківського історика-краєзнавця Андрія Парамонова. У своїх «прогулянках по Харкову» історик розглядає діяльність чавунно-ливарного заводу шведського підданого Андрія Пільстрема. Парамонов вказує на те, що Пільстрем розпочав свою діяльність у Харкові з 1863 р., але чим займався конкретно – невідомо¹⁸. У 1870 р., за сприяння харківського купця 2-ї гільдії, Микити Павлова, він відкрив у місті чавуноливарний завод. Розглядаючи заснування ХПЗ, вчений стверджує, що керівництво підприємства одразу зіштовхнулось з величезною проблемою – браком кваліфікованої робочої сили. Керівництво довелось привезти робочу силу з інших підприємств, організувати навчальні класи. Розглядаючи діяльність кондитерської фабрики Жоржа Бормана, А.Парамонов приходить до висновку, що підприємство було прибутковим, оскільки не лише приносило великі прибутки, а й в ході своєї діяльності збільшило свій штат – з 70 до 300 осіб. Андрій Парамонов зосереджує свою увагу й на діяльності власника майстерні сільськогосподарських знарядь, відомому саксонському підданому Ернесту Мельгозе¹⁹. Завод останнього виготовляв відомі кінні молотарки та різноманітний сільськогосподарський реманент. Робочі підприємства проживали на приватних квартирах. Проект будівлі створив інженер Д.Абрамсон.

Якщо розглядати джерельну базу дослідження, то це насамперед різноманітні статистичні дані, історико-статистичні огляди, цифрові дані до обзору Харківської губернії в економічному відношенні. У Адресній книзі заводів, майстерень та складів сільськогосподарських машин та знарядь

¹⁸ Парамонов А. Прогулки по Харькову с Андреем Парамоновым. Фабрика Жоржа Бормана по Коцарской улице 22 марта, 2020. URL: <https://2day.kh.ua/news/progulki-po-kharkovu-s-andreem-paramonovym-fabrika-zhorzha-bormana-po-kocarskoj-ulice>

¹⁹ Парамонов А. Прогулки по Харькову. Фабрика Эрнеста Мельгозе по Конной улице 30 марта, 2018 - 21:19 URL: <https://2day.kh.ua/news/progulki-po-kharkovu-fabrika-ernesta-melgoze-po-konnoy-ulice>

подається інформація щодо адресів усіх підприємств²⁰. В історико-статистичному огляді промисловості Росії за 1889 р., якщо дивитись на статистику, яка наведена у виданні можна побачити, що українські землі. З часом почали займати одне з провідних місць в промисловості країни. За даними, наведеними у праці А.Арцибашева «Сільськогосподарське машинобудування в Росії, найінтенсивніше розвивалось сільськогосподарське машинобудування. Станом на 1882 р. у імперії виготовили усіх машин на понад 6 млн. рублів, тоді як у 1876 р. цей показник становив 2,203 млн. рублів²¹. У 1882 р. можна було побачити сповільнення темпів машинобудування, оскільки у 1881 р. розпочався процес оподаткування іноземної металевої сировини митом, що важко відбилося на виробництві сільськогосподарських машин. Власникам заводів та майстерень не залишалося нічого іншого, як припинити свою справу, або перейти на інші галузі механічного виробництва. З 1885 р. машинобудування знову почало відроджуватись, можна було спостерігати зниження ввозу іноземної сільськогосподарської продукції – з одного мільйона пудів до 420 тис. пудів.

У книзі «Вся Росія. Російська книга промисловості, торгівлі, сільського господарства та адміністрації. Торгово-промислової адрес-календар Російської імперії» за 1899 р. вказано, що постійний розвиток промисловості зумовило зростання населення Харкова, яке до початку XX ст. досягло 200 тис. Показники його приросту були одними з найвищих в країні²². Значна частина населення була зайнята на великих промислових підприємствах, причому кількість таких працівників зростала. Висока концентрація робітників на підприємствах, відсутність соціальних гарантій і допомоги привели до того, що в 1900 р в Харкові відбулася перша в Російській імперії масова першотравнева демонстрація. У Харкові в кінці XIX - поч. XX ст. відбувалося благоустрій

²⁰ Адресная книга заводов, мастерских и складов сельскохозяйственных машин и орудий. СПб.: Изд-во ГУЗ и З, 1912. 599 с

²¹ Арцыбашев Д.Д. Сельскохозяйственное машиностроение в России. Отдельный оттиск из «Полной Энциклопедии Русского Сельского хозяйства» / Д.Д. Арцыбашев. - СПб.: Издание А.Ф.Девриена, 1900-1912.

²² Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торговопромышленный адрес-календарь Российской империи / Издание А.С.Суворина. 1899. URL: <http://elbib.shpl.ru/ru/nodes/24953>

міста, удосконалення транспортного зв'язку, розвиток інфраструктури. Так, в 1871 р. на вулицях Харкова з'явилося газове освітлення, в 1881 р. стала до ладу перша черга міського водопроводу, в кінці XIX ст. в місті була побудована перша електростанція, заробили телефон і телеграф.

В «Історико-статистичний огляд промисловості Росії» за 1889 р. згадується, що багато тютюнових підприємств регіону належали караїмам. У 1867 р була заснована фабрика «Ілик М. і Син», згодом трансформована у підприємство «Торговий дім «Ілик М. і Син », де завідувачем значився І.Ілик. Робочих на фабриці в 1913 р. було 136 чол.; річний оборот доходив до 500 тис. руб.²³. Вироблення цигарок складало 138 тис. руб.; вироблявся також тютюн для куріння.

У «Хрестоматії з історії Слобідської України» міститься інформація, щодо видатків Вовчанського повітового земства, в руб. упродовж 1863/66 – 1889 рр. У цьому документі вказано, що значна частина коштів земства витрачалась на розвиток підприємств харчової та легкої промисловості²⁴. Серед використаної джерельної бази згадується й лист інспектора Російського страхового , що рекомендує видавати робітникам, які втратили працездатність, одноразову допомогу замість належної страхової ренти²⁵. Таким чином, керівництво промислових підприємств прагнуло не витрачати лишні кошти на своїх працівників.

У матеріалах «харківського фабричного округу», що був заснований у 1884 р. вказано, що округ включав у себе промислові підприємства п'яти губерній: Харківської, Катеринославської, Чернігівської, Полтавської та Області Війська Донського. Призначений фабричний інспектор В.В.Святловський і його помічник інженер-технолог П.П.Долинський були покликані здійснювати нагляд за виконанням фабрично-заводського законодавства, за дотриманням на виробництві техніки безпеки, охорони праці,

²³ Историко-статистический обзор промышленности России. СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1889. 528 с

²⁴ Харьковская губернская земская управа. Отдел текущей статистики. Харьков: Тип. т-ва «Печатня Яковлева», 1915. 321 с.

²⁵ Письмо инспектора Российского страхового от огня общества правлению РП и МО, рекомендующее выдавать рабочим, потерявшим трудоспособность, единовременную помощь вместо положенной страховой ренты. 27 марта 1898 г. URL: <http://www.hist.msu.ru/Labour/KhPZ/text/1898/21.htm>

режиму роботи малолітніх (підлітків), взаємовідносинами робітників і фабрикантів, а також здійснювати технічний контроль і сприяти статистичному обстеженню промисловості²⁶. У Харківському фабричному окрузі, у якості експерименту, була уведена заборона на три роки щодо залучення жінок та підлітків на нічні роботи (з 10:00 до 04:00). У документі вказано, що у губернії діяло 866 фабрик та заводів.

У «Цифрових даних до огляду Харківської губернії в економічному відношенні», датованих 1906 р., вказано, що у Харківській губернії працювало дуже багато різноманітних підприємств – металургійні, медо-виноробні, крупорушні, заклади харчової та легкої промисловості²⁷. У документах відзначено, що на Слобожанщині найбільшим промисловим центром лишався Харків, де діяло багато різноманітних заводів та фабрик.

Таким чином, розглядаючи історіографію та джерельну базу дослідження, варто відзначити, що більшість праць присвячені цукровій промисловості регіону, яка розвивалась найбільш інтенсивними темпами. На превеликий жаль, в українській історіографії відсутні монографії, в яких би розглядався розвиток окремих галузей економіки Слобожанщини. Якщо говорити про джерельну базу роботи, то варто згадати, що левову частку складають різноманітні статистичні матеріали, де наведена статистика по кожній галузі промисловості. Аналіз статистичних матеріалів дозволяє зрозуміти, які галузі мали пріоритет.

²⁶ Фабрично-заводская промышленность. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/ru/Chronicle_of_events_1885_3

²⁷ Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в экономическом отношении. Харьков:Б.и., 1906. 676 с.

РОЗДІЛ 2.

РОЗВИТОК МАШИНОБУДУВАННЯ ТА МЕТАЛУРГІЇ

Відсталість Росії від європейських країн довела Кримська війна 1853-1856 рр., в результаті якої Росія зазнала поразки. Яскравим прикладом технічної відсталості Російської імперії від країн Заходу був імпорт у величезних кількостях різноманітних машин, верстатів, устаткування для промисловості та сільського господарства. Найважливішою подією, яка вплинула на розвиток товарно-грошових відносин на Україні, стала селянська реформа 1861 р., коли було скасоване кріпосне право і з'явилась велика кількість найманої робочої сили. Перехід від ручної до машинної праці дозволив залучити до виробництва навіть дітей і жінок. Якщо розглядати розвиток металургії та машинобудування в Україні, то слід сказати, що ці тенденції були тісно пов'язані з промисловим переворотом, який завершився на українських землях лише у 1880-х рр., значно пізніше ніж у Великобританії, США, Франції. Таку тенденцію можна пояснити економічною відсталістю Російської імперії де існувала феодально-кріпосницька система, більшість підприємств становили ремісничі майстерні, мануфактури (засновані на ручній праці та примусовій праці кріпаків), браком інвестицій²⁸. У країні не було скасоване кріпосне право, що негативно позначилось на формуванні найманої робочої сили. Мануфактури поділялись на поміщицькі, купецькі та селянські. На підприємствах використовували ремісничі та механічні робочі машини, закуплені у Великобританії²⁹. Промисловий переворот ознаменувався тим, що наймані робітники витіснили кріпаків, фабрично-заводське виробництво витіснило мануфактури, а ручну працю витіснили машини та різноманітні технічні досягнення. Завершення промислової революції ознаменувало

²⁸ Баран В.Д., Баран В.К., Бунятян К.П. та ін. Економічна історія України. Том 1 Наукове видання. Історико-економічне дослідження в двох томах. Київ: Ніка-Центр, 2011. С.420.

²⁹ Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII - початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С.248.

перемогу індустріального суспільства над аграрним. На підприємствах поступово тривав процес заміни кріпосницької праці на вільнонайману.

Після проведення державних реформ, фабрика остаточно витіснила мануфактуру. Так, якщо у 1860 р. налічувалося 2330 фабрик та заводів, то у 1869 р. функціонувало вже 3712 промислових підприємств³⁰. Слід зазначити, що у важкій промисловості технічний прогрес поширився значно пізніше, ніж у легкій та харчовій. З бурхливим розвитком металургії та машинобудування зростала й урбанізація. Протягом 1811-1858 рр. значно зросла частка міського населення – з 5 до 11% жителів. Однак слід вказати на те, що міщани не займалися сільським господарством. Станом на 1885 р. у європейській частині Російської Імперії налічувалося понад 660 міських поселень (165 – на території України). Станом на 1897 р. в Україні налічувалось 4 великі міста – Одеса (403,8 тис. жителів), Київ (247,7 тис.), Харків (173, тис.), Катеринослав (112,8 тис.). У більшості міст домінували росіяни. Так, у Харкові, росіяни становили майже 63% мешканців, а українці – лише 26%³¹. Станом на 1897 р. населення України становило 23430 тис. осіб, лєвова частка (понад 9567 тис. припадало на Правобережну Україну). Робітництво налічувало 1480169 осіб³². На Лівобережжі з 425385 робітників, 27,4% (понад 106 тис. осіб) працювали у промисловості, торгівлі та в сфері транспорту.

Якщо розглядати економічний потенціал окремих губерній України наприкінці ХІХ ст., то провідне місце займали Київська (19,9%), Катеринославська (19,4%), Харківська (15,6%) губернії. У період з 1852 р. по 1860 р. вартість продукції промислових підприємств зросла з 15,7 млн. до 37,9 млн. рублів (у понад 2,5 рази). Якщо у 1861 р. в українських губерніях було 3712 заводів та фабрик, то у 1897 р. – 8063 (понад 20% загальної кількості у Російській імперії). У 1875 р. українські підприємства виплавляли понад 14,4 тис. т. чавуну (3,6% імперських показників), а у 1900 р. ця цифра зросла до

³⁰ Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торговопромышленный адрес-календарь Российской империи / Издание А.С.Суворина. 1899.

³¹ Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. Вильнюс : ЕГУ, 2010. С.168.

³² Статистическое обозрение Российской империи. СПб.: Департамент Ген. штаба, 1901. С.356.

1464 тис. т. (понад 51%)³³. Станом на 1884 р. в українських губерніях діяло 75 машинобудівних заводів. У 1880 р. було виготовлено майже 26 тис. т. чавуна та сталі (4,6% імперських показників), тоді як у 1900 р. ця цифра змінилась до 1582,4 тис.т. (53,7%)³⁴. Україна стала основним виробником рейок у імперії. Так, станом на 1900 р. в країні виготовляли майже 23 тис. пудів рейок.

Російська імперія, за темпами розвитку машинобудування значно поступалась передовим країнам Заходу. Росія експортувала величезну кількість машин та різноманітного обладнання з-за кордону. Станом на 1861 р. в українських землях налічувалось понад 20 машинобудівних заводів, 88% яких знаходились у Київській, Волинській, Катеринославській та Херсонській губерніях. Україна поступово стала лідером сільськогосподарського машинобудування. На початку ХХ ст. валова продукція підприємств, що виробляли сільськогосподарську техніку оцінювалась у майже 53 млн. рублів. Українські підприємства виготовляли плуги, жатки, молотарки, соломорізки, сівалки, сушарки. За підрахунками дослідника В.Іхненко, станом на 1850-ті рр. на Слобожанщині діяло близько 450 великих підприємств, де працювало до 10 тис. найманих робітників³⁵. Промисловими центрами Слобожанщини стали такі міста та великі слободи як Суми, Охтирка, Острогозьськ, Олексіївка, Нова Водолага, Тіткино, Грайворон та багато інших. У 1880-х рр. сформувалося два райони машинобудування в українських губерніях – Херсонсько-Катеринославський та Києво-Харківський. У 1895 р. розпочалось будівництво Харківського паровозобудівного заводу. Вже у 1900 р. цей завод випускав 233 потяги³⁶. Якщо говорити про машинобудування, то найшвидшими темпами зростало виробництво сільськогосподарських машин, внаслідок величезного попиту³⁷. На думку дослідника В.Танцюри, якщо з 1871 до 1899 рр.

³³ Баран В.Д., Баран В.К., Бунятян К.П. та ін. Економічна історія України. Том 1 Наукове видання. Історико-економічне дослідження в двох томах. Київ: Ніка-Центр, 2011. С.417.

³⁴ Историко-статистический обзор промышленности России. СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1889. С.384.

³⁵ Іхненко В. М. Промисловість Слобожанщини в дорадянську добу // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія». 2012. Вип.45. С.159.

³⁶ Багалей Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Том 2. / Д.И.Багалей, Д.П. Миллер. Харьков: Хагок, 1912. С.784.

³⁷ Арцыбашев Д.Д. Сельскохозяйственное машиностроение в России. Отдельный оттиск из «Полной Энциклопедии Русского Сельского хозяйства» / Д.Д. Арцыбашев. - СПб.: Издание А.Ф.Девриена, 1900-1912.

чисельність підприємств Харкова зросла з 79 до 259, то кількість машинобудівних та металообробних підприємств зросла у п'ять раз (з 12 до 59)³⁸. З 11608 робітників, зайнятих на цих підприємствах, у металообробній галузі працювало 5572 особи³⁹. Завдяки наявності навчальних закладів, великої кількості робочої сили, великої кількості підприємств, Харків став об'єктом тяжіння для іноземного капіталу. У підприємства міста вкладали кошти громадяни Бельгії, Швейцарії, Німеччини та цілого ряду інших європейських країн. У 1856 р. промислові підприємства Харкова виробили товарів на суму 1513 тис. рублів. Станом на 1896 р. у місті функціонувало 138 фабрик та заводів (46 підприємств харчової промисловості, 24 з металообробки), на яких працювали 6808 робітників.

Харківська губернія посідала шосте місце в Російській імперії за сумою річного обороту усіх підприємств, сьоме місце – за кількістю підприємств. Губернія посідала 2-е місце після Москви за кількістю механічних землеробських машин. У 1884 р. був заснований Харківський фабричний округ, який наглядав за промисловими підприємствами 5-ти губерній: Харківської, Катеринославської, Чернігівської, Полтавської та Області Війська Донського. Призначений фабричний інспектор В.Святловський і його помічник інженер-технолог П.Долинський повинні були здійснювати нагляд за виконанням фабрично-заводського законодавства, за дотриманням на виробництві техніки безпеки, охорони праці, режиму роботи малолітніх (підлітків), взаємовідносинами робітників і фабрикантів, а також здійснювати технічний контроль і сприяти статистичному обстеженню промисловості. У Харківському фабричному окрузі, в якості експерименту, введена заборона на три роки по залученню жінок і підлітків на нічні роботи (з 22:00 до 04:00). У Харківській губернії діяло 688 заводів та фабрик. У самому місті налічувалось 126 підприємств: 12 сільськогосподарського машинобудування (В.В.Верьовкін,

³⁸ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В.М.Литвин (голова), Г.В.Боряк, В.М.Геєць та ін. ; відп. ред. В.А.Смолій ; авт. кол.: Т.А.Балабушевич, В.Д.Баран, В.К.Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т.1. С.417.

³⁹ Харьковская губернская земская управа. Отдел текущей статистики. Харьков: Тип. т-ва «Печатня Яковлева», 1915. С.228.

П.В.Юдіна, М.Х.Гельферіх-Саде, А.П.Прянішнікова, Е.І.Мельгозе, Е.Ліпгарта, К.І.Кінцеля, Г.Р.Блумфельда, К.К.Штейнера, Г.В.Юма, Я.Ф.Лістера, С.І.Мальцова; 6 чавуноливарних (І.В.Костіної, А.Ф.Бельке, М.Н.Ремізова, А.А.Пільстрема, А.В.Блінова, К.А.Трепке)⁴⁰. Харківська міська дума, на підставі висновку Харківської міської управи, дозволила ризьким громадянам Міні і Георгію Блюмфельд влаштувати механічну майстерню і слюсарню для виготовлення сільськогосподарських машин і знарядь. За кількістю сільськогосподарських складів, торгових фірм і механічних сільськогосподарських закладів Харків займав 3-є місце в Росії, після Одеси та Москви. Бурхливий розвиток промисловості спричинив зростання населення не лише Харкова, а й цілої губернії. На початку XX ст. в Харківській губернії налічувалося 367 промислових підприємств фабрично-заводського типу. Збільшилося населення: якщо на початку 60-х років XIX століття на території губернії проживало трохи більше 1,5 млн. чол., то в 1897 р. - вже 2,5 млн., а до 1917 р. - 3,5 млн. чол.

Наприклад у Харкові діяли заводи Гельферіх-Саде (заснований в 1879 р.) і Мільгозе (1873 р.). Серед активних діячів промислової революції опинився і успішний купець Максиміліан Гельферіх, який в 1879 р. відкрив власне виробництво. Через чотири роки нова фабрика сільськогосподарських машин випустила перші парові і кінні молотарки, сівалки, жниварки, сноповязки. У 1875 р. на Кінній площі у Харкові, Максиміліан Гельферіх побудував складське приміщення в два поверхи з цегли. Через кілька років тут же з'явилася майстерня з виробництва ковальських і слюсарних робіт⁴¹. З 1880 року поряд будують ще чавуноливарні майстерні «для сплаву готових виробів, одержуваних з-за кордону». В квітні 1881 Максиміліан Гельферіх представляє міській владі новий проект чавуноливарного заводу, де Август Грундлер виступає «правою рукою»⁴². Приміщення заводу включають в себе

⁴⁰ Адресная книга заводов, мастерских и складов сельскохозяйственных машин и орудий. Спб.: Изд-во ГУЗ и 3, 1912. С.314.

⁴¹ Фабрично-заводская промышленность. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/ru/Chronicle_of_events_1885_3

⁴² Федоров А. Максимилиан Гельферих - история Харьковского миллионера. 09.03.2021 URL: <https://redpost.com.ua/themes/history/1231174.html>

спорудження чавуноливарний цех, вагранку, мідноливарні печі, сушильну камеру і підсобні приміщення. Справа розширювалося: до німецького підприємства приєдналося Бельгійське товариство, яке до того моменту мало власне виробництво - Завод млинових знарядь. У 1895 р. вони заснували акціонерне підприємство «Товариство М.Гельферіх-Саде» із значним, на той час, статутним капіталом 250 тис. рублів. Так прізвище німецького підданого була доповнена прізвищем глави бельгійського підприємства і увійшла в історію Харкова. Іноземні підприємці йшли правильним шляхом, вдало обравши нішу на не зовсім розвиненому капіталістичному ринку. Конкуренція в цьому секторі тоді була невеликою. У Харкові працювала ще одна фабрика сільгоспмашин, якою володів Ернест Мельгозе, але це було більш дрібне виробництво. За даними «Огляду фабрично-заводської промисловості Харківської області» 1889 р. (автори А.Гнедич, С.Аксьонов) в Харкові тоді працювало три підприємства з випуску знарядь для сільського господарства. Завод Гельферіх–Саде у 1882 р. випустив перші машини⁴³. Підприємство виготовляло парові та кінні молотарки, однолемішні та багатолемішні плуги, рядові сівалки, сінні преси, кінні приводи. У 1899 р. на заводі було зайнято 436 робітників. Якщо у 1899 р. підприємство виготовляло товарів на суму у 602,6 тис. крб., то у 1912 р. статутний капітал зріс до 5 млн. крб.⁴⁴ Робітники заводу «Гельферіх-Саде» мали заробітну плату вище, ніж на інших підприємствах Харкова і отримували безоплатну кваліфіковану медичну допомогу⁴⁵. По суті, на його заводі була організована перша в місті заводська поліклініка. Так само на заводі перебувала своя пожежна команда.

Неможливо не згадати інший харківський машинобудівний завод ім. М.Дітмара. На підприємстві виготовляли багато каналізаційних люків, які до сих пір можна знайти на вулицях міста. Власник заводу, етнічний німець Микола фон Дітмар, народився у Москві, закінчив Санкт-Петербурзький гірничий інститут. фон Дітмар як вільний слухач відвідував фізико-

⁴³ Арцыбашев Д.Д. Сельскохозяйственное машиностроение в России. Отдельный оттиск из «Полной Энциклопедии Русского Сельского хозяйства» / Д.Д. Арцыбашев. - СПб.: Издание А.Ф.Девриена, 1900-1912.

⁴⁴ Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в экономическом отношении. Харьков:Б.и., 1906. С.483.

⁴⁵ Товарищество М. Гельферих-Саде. URL:<http://hisdoc.ru/articles/16577>

математичний і юридичний факультети Санкт-Петербурзького імператорського університету та був одним з допитливих учнів уже знаменитого в той час професора Д.Менделєєва⁴⁶. Саме великий хімік привернув увагу Миколи до багатств південних губерній. У званні гірського інженера він працював на Путилівському заводі і на будівництві Рязансько-Казанської залізниці. Там він і придбав навички системної роботи. У 1893 р. майбутній підприємець переїздить до Харкова і засновує тут механічну майстерню для обслуговування будівництва Балашово-Харківської залізниці. Потім на її базі створюються два машинобудівні заводи (чавунно-мідно-ливарний і механічний), що виробляють обладнання для гірничодобувної та металургійної промисловості. Ділові інтереси фон Дітмара не обмежувалися тільки харківськими підприємствами, особливо його цікавив Донбас. Він також входив до правління Олексіївського акціонерного товариства і Новосільцевського кам'яновугільного товариства, обіймав пост голови ради Петроградського торгового банку. Микола Федорович займав адміністративні та виборні посади в апараті Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. З 1906 р. фон Дітмар - голова Ради.

Іншим відомим промисловцем Слобожанщини був Карл Трепке, який відкрив підприємство з виробництва сільськогосподарських машин та знарядь⁴⁷. Крім виробництва землеробських машин, Трепке був агентом парових машин різних типів, поставляючи їх не просто так, а пропонуючи з 1882 р. землевласникам і купцям повне облаштування будь-якого типу фабрики або заводу⁴⁸. Звичайно, комплектуючі були європейськими та американськими. У 1890 р. завод Трепке істотно розширився. Тепер у нього був механічний, чавунно-ливарний завод і фабрика землеробських машин і знарядь. Тут здійснювали виплавку чавуну і міді, виготовляли складні молотильні машини, приймали замовлення на різного роду штучні вироби. Крім того, під керівництвом Трепке виготовляли молотарки, сівалки, віялки, млинові постави,

⁴⁶ Губин Д. Век назад: торговые марки харьковской тяжелой промышленности. 4 сентября 2020. URL: <https://timeua.info/aktualnoe-segodnya/vek-nazad-torgovye-marki-harkovskoj-tyazhelej-promyshlennosti>

⁴⁷ Парамонов А. Прогулки по Харькову: О заводе Карла Трепке на Черноглазовской улице. 12 января 2018 URL: <https://2day.kh.ua/news/progulki-po-kharkovu-o-zavode-karla-trepke-na-chernoglazovskoy-ulice>

⁴⁸ Фабрично-заводская промышленность. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/ru/Chronicle_of_events_1885_3

автоматичні верстати (включаючи ті, що виробляли рис), крупорушки⁴⁹. Однак вже на початку XX ст. завод Трепке морально застарів. Підприємець помер 20 квітня 1902 р. і був похований на лютеранському кладовищі.

Відомим промисловцем Харкова став іноземець Е.Мельгозе, засновник заводу землеробських машин. Був одним з перших, що ввів вживання кінної молотарки. Діяльність свою Мельгозе розпочав з маленької майстерні, на якій працювало лише два робітники. Перша заслуга промисловця – винахід дволемішного плуга, який приніс винахіднику багато похвальних відгуків. У 1876 р. Мельгозе випустив свою першу молотарку, а через 36 років було випущено 23000 молотарок⁵⁰. Крім молотарок підприємець удосконалив і випустив на ринок рядові сівалки, які користуються величезною популярністю в Росії. Безпосередньо завод сільськогосподарських машин та знарядь почали споруджувати у 1880 р. Всі приміщення були просторими і світлими, опалювальними, що було в дивину для харківських лікарів і інженерів, які оглядали будівлі перед відкриттям. Робочі проживали на приватних квартирах, крім них, на заводі було 15 учнів, які жили в верхньому поверсі будівлі ливарної. Проект будівель заводу становив інженер Д. Абрамсон, конкурував в той час в Харкові з архітектором Томсоном.

Відомим промисловцем Харкова став уродженець Орловської губернії, Георгій Берлізов, який оселився в харківському передмісті «Велика Основа» в кінці XIX ст. Тут він придбав ряд ділянок, на яких організовує парникову господарство і влаштовує городи. Він залучив на роботах в парниках і городах болгар, справжніх спеців по частині вирощування перців, томатів, квасолі, баштанних культур та ін. Городня продукція користувалася великим попитом у харків'ян, приносячи Берлізову солідні доходи. Поступово він облаштував своє дворове місце двома будинками, флігелем, погребом, льодовиком, магазинами і складами. Як далекоглядний чоловік, який володів необхідним комерційним чуттям, Берлізов вважав за краще вкладати гроші в невеликі, але приносять

⁴⁹ Арцыбашев Д.Д. Сельскохозяйственное машиностроение в России. Отдельный оттиск из «Полной Энциклопедии Русского Сельского хозяйства» / Д.Д. Арцыбашев. - СПб.: Издание А.Ф.Девриена, 1900-1912.

⁵⁰ Парамонов А. Прогулки по Харькову. Фабрика Эрнеста Мельгозе по Конной улице 30 марта, 2018 - 21:19 URL:<https://2day.kh.ua/news/progulki-po-kharkovu-fabrika-ernesta-melgoze-po-konnoy-ulice>

стабільний прибуток підприємства⁵¹. Такими стали кузня і слюсарна майстерня місцевого жителя С. Плехно, де виготовлялися різні засуви, ручки, шпінгалети. Все це господарство Берлізов у Плехно викупив, припускаючи в майбутньому розширитися і організувати механічний, ливарний і ковальський цехи. Так наприкінці XIX ст. починає будуватись новий завод – Основянський. Виробництво поетапно розширювалося - до початку Першої світової війни були побудовані цегляні будівлі механічного, модельного, складального і ковальського цехів, введена в експлуатацію заводська їдальня, склад дрібних матеріалів і заново збудований ливарний цех. У 1913 р. на чавунно-мідно-ливарному, машинобудівному і котельному заводі Берлізова працювало близько 100 робітників, а річний оборот становив 200 тис. руб.

Ще одне підприємство, з яким нерозривно пов'язана історія міста – Харківський паровозобудівельний завод (ХПЗ). У 1895 р. в Петербурзі було засновано Російське паровозобудівне і механічне акціонерне товариство (РПіМТ) з капіталом в 3,5 млн. руб. золотом⁵². Його засновниками стали: А.Прохоров - купець першої гільдії, директор Петербурзького біржового комітету; А.Мураній - купець першої гільдії, директор Петербурзького приватного комерційного банку; Р.Бусе - власник машинобудівних заводів у Франції. З моменту створення Товариство тісно співпрацювало з Урядом. Статут його був затверджений Указом Сенату Росії від 5 липня 1895 р. Товариство відразу ж отримало урядове замовлення на виготовлення 480 товарних 8-колісних потягів протягом 6 років, починаючи з 1897 р.⁵³ Уже в серпні 1895 р. РПіМТ прийняло рішення про будівництво заводу для виробництва потягів і різних частин до них. Якщо раніше центр промислового розвитку Російської імперії був на Уралі, то в кінці століття він перемістився на південь країни, переважно на Україну. За десятиліття (1890-1900 рр.) в країні

⁵¹ Багалеї Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Том 2. / Д.И.Багалеї, Д.П. Миллер. Харьков: Хагок, 1912. С.832.

⁵² Кривоконь А. Харьковский паровозостроительный завод в конце XIX - 20-е гг. XX столетия и развитие тракторостроения// Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения. 2014 №2(26) С. 82.

⁵³ Губин Д. Век назад: торговые марки харьковской тяжелой промышленности. 4 сентября 2020. URL: <https://timeua.info/aktualnoe-segodnya/vek-nazad-torgovye-marki-harkovskoj-tyazhelej-promyshlennosti>

було покладено до 22,5 тис. км нових залізничних колій. До 1900 р. залізнична мережа в Україні сягнула 10750 км, при 54790 км залізниць по усій країні. Інтенсивне залізничне будівництво вимагало щорічного виробництва 1,76 млн. т рейок, випуску не менше 1000 потягів, 1300 пасажирських і 25000 товарних вагонів. Підприємцям вдалося нав'язати державі протекціоністську політику, відповідно до якої всім залізничним компаніям і товариствам країни було наказано купувати рухомий склад для залізниць виключно вітчизняного виробництва. Це захищало російські підприємства з виробництва потягів від іноземної конкуренції.

Вибір Харкова для будівництва паровозобудівного заводу був, зрозуміло, не випадковим. По-перше, він вже в ті роки був великим торгово-ремісничим центром з великим залізничним вузлом. Завдяки розгалуженій мережі залізниць місто було надійно пов'язане як з усіма основними регіонами, так і з зарубіжжям. По-друге, місто географічно був близьким як до центральної частини Росії, так і до Криворізько-Донецькому басейну, Придніпров'я і Південним морським портам⁵⁴. Таким чином, місто перебувало в зосередженні сировинної, металургійної та споживчої баз. По-третє, в регіоні вже були побудовані і успішно працювали численні середні і дрібні заводи і фабрики, склався робітничий клас з прошарком кваліфікованих робітників. По-четверте, в Харкові активно функціонували університет і Технологічний (майбутній Політехнічний) інститут, де була сильна і добре укомплектована практичними фахівцями і науковцями кафедра «Потяги», завдяки діяльності якої можна було організувати підготовку молодих фахівців і черпати вже сформовані кадри. Крім того, в місті склалася досить розвинена прошарок інтелігенції, серед якої були фахівці найрізноманітніших професій: економісти, металурги, верстатобудівники, моторобудівники, теплоелектротехніки, управлінці, техніки, службовці⁵⁵. До того ж Харків мав на околицях значні за розміром,

⁵⁴ Кривоконь А. Харьковский паровозостроительный завод в конце XIX - 20-е гг. XX столетия и развитие тракторостроения // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения. 2014 №2(26) С.83.

⁵⁵ ХПЗ - завод им. Малышева. 1895-1995. Краткая история развития / под ред. А. С. Эпштейна. Харьков: Прапор, 1995. С.127.

вільні і відносно рівні площі, зручні для забудови і прокладки транспортних комунікацій. Поруч з ним вже існували товарні станції зі складськими приміщеннями. Саме поряд з однією з них - станцією Балашовка товариства Південно-Східних залізниць - і була обрана ділянка під будівництво заводу, розташована відносно недалеко від центру міста і мала під'їзні шляхи у вигляді мощених каменем доріг. 20 липня 1895 р. для розгортання заводу в Харкові правління РПіМТ запросило на службу інженера-технолога Павла Ріццоні з окладом 12 тис. золотих рублів на рік, доручивши йому купівлю земельної ділянки для спорудження нового підприємства і поклало на нього керівництво будівельними роботами. Також був запрошений російський академік Олександр фон Гоген, якому доручалося складання кошторисів і будівельних проектів всіх будівель заводу, а також спостереження за їх будівництвом.

21 серпня 1895 р. уповноважений Російського суспільства паровозобудівного заводу цивільний інженер Болеслав Міхаловський представив план і проекти будівель, які передбачалися до будівництва в першу чергу. Всього було 11 будинків: збірна, пригоночна, котельня, кузня, колісна, фарбувальна, машинобудівний корпус, ливарна, склад моделей, модельна, склад сирих матеріалів і головний магазин, електростанція і парові котли⁵⁶. Пустирі в східній околиці Харкова в районі Балашовки стали майданчиком майбутнього великого заводу, на якій розгорнулося будівництво основних об'єктів. До листопада 1895 р. всі формальності були узгоджені і на майданчику розгорнулося будівництво ливарного, модельного, паровозо-складального, ковальського та котельного цехів, а також 24-квартирного будинку для начальників цехів, відділів і старших майстрів, двох триповерхових будинків для запрошених технічних фахівців, гуртожитки для 100 неодружених робітників заводу і прохідні контори. На будівництві, цілодобово, могли працювати одночасно понад 1700 робітників⁵⁷. Будівництво

⁵⁶ Парамонов А. Прогулки по Харькову с Андреем Парамоновым. Паровозостроительный завод 04 апреля, 2020 URL:<https://2day.kh.ua/news/progulki-po-kharkovu-s-andreem-paramonovym-parovozostroitelnyy-zavod>

⁵⁷ Кривоконь А. Харьковский паровозостроительный завод в конце XIX - 20-е гг. XX столетия и развитие тракторостроения// Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения. 2014 №2(26) С.84.

велось настільки швидкими темпами, що було прийнято рішення про запуск заводу з 1 листопада 1897 р. На даний час також була укладена угода про випуск підприємством 150 потягів щорічно. Перші 80 робітників були прийняті на ХПЗ в серпні 1895 р. Вони прибули з інших промислових центрів імперії і склали кістяк професійних працівників. У перші роки передбачалося, що на заводі працюватимуть 8000 робітників з місцевого населення. Кожен з них був на своїх харчах і на обід їм відводилося дві години. Завод працював у дві зміни: денну і нічну зі сніданком і вечерею. ХПЗ випускав верстати для обробки металів, парові котли, лафети, компресори, підйомні механізми, навіть артилерійські снаряди⁵⁸. Станом на 1898 р. на ХПЗ працювало 3774 особи.

У другій половині XIX ст. у промислових центрах Росії почав складатися міський пролетаріат, який вже не мав зв'язків із селом. Умови праці робітників були надзвичайно важкими, передбачали дуже великі фізичні навантаження. В середньому, робітник отримував щорічно зарплату у 214 р. Щодо тривалості робочого року, то він становив 288 днів, а робочий день становив 12 годин та більше. Хоча металурги та працівники машинобудівних заводів могли отримувати й 250 рублів⁵⁹. Різною була зарплата й по губерніях – найвищою вона була у столиці імперії. Оскільки робітникам не видавали одяг на підприємствах, їм доводилось купувати речі власним коштом. На одяг робітники витрачали понад 44% свого бюджету, а сімейні робітники – понад 71%. Далі робітники витрачали кошти на їжу, житло, придбання речей особистої гігієни. Окремим питанням виступали виплати працівникам які захворіли, чи взагалі втратили працездатність. Так з 1898 р. життя робітників ХПЗ страхувалось у трьох випадках: смерть (1000 кратний розмір щоденного заробітку), інвалідність (1500 кратний розмір), втрата працездатності (50% щоденного заробітку)⁶⁰.

⁵⁸ Губин Д. Век назад: торговые марки харьковской тяжелой промышленности. 4 сентября 2020. URL: <https://timeua.info/aktualnoe-segodnya/vek-nazad-torgovye-marki-harkovskoj-tyazhelej-promyshlennosti>

⁵⁹ Парамонов А. 1897 год. Первые упоминания об автомобиле в Харькове URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/1897-god-pervye-upominaniya-ob-avtomobile-v-harkove-paramonov>

⁶⁰ Письмо инспектора Российского страхового от огня общества правлению РП и МО, рекомендующее выдавать рабочим, потерявшим трудоспособность, единовременную помощь вместо положенной страховой ренты. 27 марта 1898 г. URL: <http://www.hist.msu.ru/Labour/KhPZ/text/1898/21.htm>

Незважаючи на важкі робочі будні, робітники мали й вільний час. Значна частина робітників проводила його у трактирах, споживаючи горілку. За різними статистичними даними, в середньому на одного робітника (на рік) припадало від 2,43 до 9 відер горілки. Дуже рідко споживали алкоголь представники таких професій як машиністи на транспорті та флоті, електрики, слюсарі-інструментальники, розмітники, ювеліри, друкарські робітники і інші, чия робота вимагала уваги і ясної голови. Дозвілля для більшої і низькооплачуваної частини робітників у недільні дні починався з відвідування церкви, а закінчувався шинком чи громадським будинком, грою в карти на гроші або колективними бійками «стінка на стінку», які без відповідного «підігріву» не обходилися⁶¹. Вельми популярними були також виступи циркових атлетів, фокусників і тварин. У 1890-х рр. почали формуватися станово-професійні клуби, які об'єднували ширші верстви городян, де проводили вільні вечори, розважалися. Існували клуби на невеликі членські внески і добровільні пожертвування. Основний упор робився на благопристойність поведінки, на дотримання правил пристойності і хороші манери. Іншим видом об'єднань в містах були різні товариства по інтересам, аматорським або професійним (краєзнавчі, агрономічні, конярства, спортивні та ін.). Всі вони мали свій статут, касу, іноді бібліотеку. Товариства лікарів і краєзнавців на своїх зборах заслуховували повідомлення на професійні теми, які іноді видавалися; сільськогосподарські товариства, що склалися в основному з поміщиків і міцних господарів - селян з хуторів, - влаштовували виставки плодів, продуктивної худоби, коней. Мали поширення і аматорські гуртки - театральні, літературно-художні. Серед дрібного міщанства, ремісників і майстрових широко побутували вуличні ігри. Грали діти, підлітки і дорослі хлопці та дівчата мало не до весілля. Для цих ігор було характерно помітне поділ на чоловічі і жіночі - чоловічі ігри вимагали від учасників більшої сили і спритності. Хлопці грали в городки, в бабки, в чехарду, ходили на ходулях, запускали змія. Молоді люди з «пристойних» сімей у вуличних

⁶¹ Ермолов В. Повседневная жизнь российских рабочих на рубеже XIX-XX вв.//Среда. Развитие (Terra Humana). 2010. С.28.

іграх участі не брали. Вони бавилися в своєму середовищі при виїзді за місто або зібравшись компанією знайомих і родичів в своєму саду або у дворі. Взимку працівники, у вільний час, каталися на санчатах. Серед простолюду в чоловічих компаніях мали місце різні змагання в силі та спритності - наприклад, в підйомі важких предметів на спір⁶². Особливе місце займала збереглася з давніх-давен молодецька забава - кулачні бої, що влаштовувалися з четверга масляного тижня до кінця вересня-жовтня, включаючи період осінніх ярмарків. Найбільшого поширення ця забава отримала серед ремісників, дрібних торговців, деякої частини робочих, особливо в провінційних містах.

Чергування праці і відпочинку, форми і характер проведення дозвілля багато в чому визначалися датами релігійного календаря, обов'язкового для всіх. Виконання релігійних приписів в домашньому побуті обумовлювалося не лише почуттям віруючого, «страхом Божим», а й контролем сім'ї, особливо старшого покоління, який стежив за дотриманням належного ставлення до ікон, постів, молитов і т.п. Кожен селянин і городянин як член церковної громади брав участь в громадських діях, пов'язаних з культом⁶³. Основу релігійно-суспільного життя становили відвідування церкви, прийом священика з кліром, що робить обхід свого приходу з молебні рази 4 в рік, великі хресні ходи, регулярні або епізодичні, обряди, пов'язані з найважливішими моментами в житті людей. Саме відправлення культу було справою громадським. Саме відвідування церкви розглядалося не тільки як релігійний, а й як світський акт, що давав можливість для спілкування. Церква давала можливість «бачитися» родичам, друзям, знайомим.

Будівництво підприємств важкої промисловості вело за собою розвиток й залізничних шляхів сполучення. Так, наприклад, у 1869 р. була побудована гілка Курськ — Харків — Таганрог — Ростов-на-Дону, що з'єднала Слобідську Україну з Таганрогом та Ростовим-на-Дону (південний напрям) та Москвою (північний напрям). Протягом 1871-1880 рр. в Україні було споруджено 2643

⁶² Ермолов В. Повседневная жизнь российских рабочих на рубеже XIX-XX вв.//Среда. Развитие (Тerra Humana). 2010. С.29.

⁶³ Опацкий А.Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. Харьков: Тип. Фарос, 1912. С.195.

км залізничних шляхів. Великими залізничними вузлами стали Харків, Київ, Катеринослав, Одеса. У 1881-1890 рр. в Україні було введено в дію 1093 км залізниць, а у 1890-1895 рр. - ще 1141 км.

У дореформений період на території Чернігівщини існували підприємства металургії, які працювали на деревному вугіллі. Держава стимулювала розвиток приватних металургійних підприємств, надаючи останнім великі позики, премії, безкоштовну землю та багато пільг. Протягом 1870-1880-х рр. в Україні майже у чотири рази зросло виробництво чавуну. З середини 1850-х рр. на Чернігівщині, Луганщині, Київщині, Одещині та Слобожанщині почали виникати залізобудівні та чавуноливарні підприємства, що відкривались на заміну рудням кустарного типу. Наприкінці 1850-х рр. в Україні діяло не менше 11 чавуноливарних та 32 залізобудівних заводів. Наприкінці 1890-х рр. Україна виплавляла 52% чавуну імперії. Якщо у 1880 р. Україна займала лише 4,4% видобутку залізної руди в імперії, то у 1899 р. цей показник зріс до 52,9%⁶⁴. Промисловість багато в чому розвивалась на основі іноземних капіталів. Так, частка іноземного капіталу у металургії становила понад 90%. Іноземці вкладали великі кошти в промисловість України, оскільки такі капіталовкладення давали величезні прибутки. Розвиток металургії та машинобудування був неможливий без розвитку органів кредитування. Наприклад в Одесі (1819 р.), Києві (1839 р.), Харкові (1843 р.) та Полтаві (1852 р.) діяли контори Державного комерційного банку. В останній третині XIX ст. в Україні було засновано 12 комерційних банків, включаючи Харківський торговельний (1870 р.). Основу кредитної мережі України становили філії столичних банків, до складу правління яких входили й українці.

Важливого значення для розвитку Харкова та його промисловості мали з'їзди представників гірничої промисловості. Перший та другий з'їзди проходили (у 1874 та 1877 рр.) у Таганрозі. З 1880 р. з'їзди почали проходити у Харкові. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії послужили прототипом всіх інших, пізніше виникали громадських організацій торгово-промислового типу.

⁶⁴ Историко-статистический обзор промышленности России. СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1889. С.427.

На з'їздах розглядалися питання, пов'язані з видобутком, транспортуванням, тарифами мінерального палива, діяльність металургійних підприємств, а також умови і охорона праці робітників, зайнятих в цих галузях⁶⁵. Серед членів правління – А.Ф.Мевіус, викладач ХТІ, Е.О.Тір, батько професора ХТІ В.Е.Тіра, І.І.Вільга та ін. На VII-му з'їзді (1882 р.) було підтримане клопотання Харківського земства і міської управи про якнайшвидше відкриття ХТІ. На X-му з'їзді було затверджено «Положення про гірничопромислові з'їзди Південної Росії». Вперше був прийнятий повагонний збір з солі, розглянуті питання про мито на імпортоване кам'яне вугілля, про тарифи на перевезення Донецького мінерального палива та ін. Головою з'їзду було обрано Є.Н.Таскіна. Важливого значення набула фабрика металевих полотен та жести, власником якої був Борис та Володимир Шапари. Фабрика виготовляла дріт, цвяхи, лопати, металеві тканини, штамповані листи.

Окремо слід зупинитись на чавунно-ливарному заводі, власником якого виступав громадянин Швеції Андре Пільстрем. Підприємство виготовляло унікальне для міста обладнання і всі роки існування залишалося одним з провідних підприємств Харкова. Пільстрем народився в 1836 р. в Швеції, звідки прибув до Росії в 1859 р. Його діяльність в Харкові почалася в 1863 р. У 1870 р. за сприяння харківського купця 2-ї гільдії Микити Павлова він вирішує відкрити в місті чавуноливарний завод. Павлов, який успадкував від матері миловарний завод на Конторській вулиці, 27 березня 1870 р. подає прохання про влаштування замість миловарні чавуноливарного заводу. Для цього він будує двоповерховий кам'яний будинок. Далі підприємство перейшло у власність Пільстрема, який став купцем 2-ї гільдії. У 1880 р. Пільстрем викупує землю сусідів, будує новий завод з виробництва покрівельного матеріалу (толь) та смоли, поряд влаштовує склад цих матеріалів, житловий будинок для працівників⁶⁶. Вже на початку XX ст. завод Пільстрема виробляв нафтові двигуни до млиновим машин, маслоробні машини, цегляні машини,

⁶⁵ Багалеї Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Том 2. / Д.И.Багалеї, Д.П. Миллер. Харьков: Хагок, 1912. С.848.

⁶⁶ Парамонов А. Машиностроение в Харькове: как национализировали завод купца Пильстрема 15 апр 2021 URL: <https://www.newsroom.kh.ua/city/mashinostroenie-v-harkove-kak-nacionalizirovali-zavod-kupca-pilstrema>

преси та трансмісії, підйомні механізми, токарні верстати, парові машини і турбіни, макаронні преси, машини для канатної промисловості, насоси, металеві колони, сходи і крокви, і взагалі міг відлити будь-який необхідний металевий виріб. На заводі працювало понад 600 осіб.

Андре Пільстром був членом Німецького благодійного товариства, членом опікунської ради Вознесенської жіночої гімназії і міського ремісничого училища, почесним членом і почесним старостою губернського піклування дитячих притулків. Але ще більше він знаменитий своєю участю у фінансуванні створення літальних снарядів, які проектував доктор Костянтин Данилевський. Хоча жоден з апаратів не був прийнятий на озброєння російської царської армії.

Відомим металургійним підприємством Слобожанщини стало дзвоноливарне підприємство яке заснував купець 2-ї гільдії Іван Рижов у 1858 р. у с.Пісочин (Слобода Пісочинська) під Харковом. Мати купця, Анастасія Рижова, мала у власності кілька підприємств – з виробництва свічок та білил, прибуткові будинки⁶⁷. І.Рижов ретельно вивчав бурхливий розвиток цукрової промисловості на Харківщині та міркував, що будуть з'являтися нові цукрові потужності. Однак, через відсутність достатньої кількості коштів для відкриття підприємства з виробництва цукру, купець зупинився на підприємстві з лиття дзвонів. У відкритті підприємства Рижову допоміг міщанин Михайло Ольховіков, який пробував відливати дзвони у Харкові у 1852-1853 рр. Купець звернувся до харківської влади з проханням виділити земельну ділянку під спорудження заводу. Побояючись, що завод може спричинити пожежу, влада вирішила, що підприємство функціонуватиме за межами Харкова. Заводські цехи були закладені у 1858 р. Найбільшими і найдорожчими будівлями виявилися дві ливарні печі. Споруджувалися також і цехи: монтажний, модельний, формувальний, оздоблювальний. Тільки на будівництво печей було витрачено 80 тис. шт. червоної цегли, 10 тис. шт. білої, заліза різного монтажного - 250 пудів. Над печами вирости заводські виробничі цехи висотою

⁶⁷ Колокольный мир купцов Рыжовых (к 160-летию основания колокольного завода в с. Песочин под г. Харьковом) URL: http://kolokol.at.ua/publ/drugie_statyi/kolokolnyj_mir_kupcov_ryzhovykh/2-1-0-94

понад 9 метрів аршин, довжиною 35 м., шириною - 20. У цехах були встановлені проточний токарний верстат і шліфувально-полірувальні машини. Для роботи на заводі були «виписані» московські майстри і навіть робітники різних професій. Дзвони, випущені на підприємстві, мали дуже хороші звукові дані, тому їх дзвін було чути за кілометри від дзвіниць, де ці дзвони були змонтовані. Незважаючи на те, що у 1863 р. І.Рижов помер, його справа продовжилась. У грудні 1865 р. на підприємстві був відлитий дзвін вагою +1022 пуда і 15 фунтів (16360 кг) для Свято-Троїцького монастиря в місті Білгороді⁶⁸. У 1867 р. були виконані дзвони для Вознесенської церкви м Харкова вартістю 427 руб. сріблом. Мабуть, в цей же час був відлитий дзвін вагою 2000 пудів (32 тонни) для Курязького Преображенського чоловічого монастиря, що під Харковом. Після смерті А.Рижової, у 1870 р., завод перейшов у власність Павлу та Івану Рижовим (братам). Щорічно підприємство випускало дзвони сумарною масою до 64 т та вартістю понад 63 тис.рублів. Згодом єдиним власником заводу став Павло Рижов. Матеріали для виробництва йшли як з Харківської губернії, так й Москви, Ростову-на-Дону, Одеси (олово). Завод мав агентів з продажу продукції, вантажників високої кваліфікації і навіть фахівців з підйому і вивішування дзвонів на дзвіниці. Традиційно дзвони продавалися в м.Харкові та на ярмарках в Полтаві і Курську. У 1885 р. власник заводу помер.

Окрім Харкова, у другій половині XIX ст. важливим промисловим центром Слобожанщини стали Суми. Станом на 1888 р. у Сумах налічувалось 26 заводів та фабрик, на яких працювали 1036 робітників⁶⁹. Промислові підприємства міста виготовили продукції на 5169 тис. рублів. Першим Металопереробне заводом був завод, відкритий купцем другої гільдії Антоном Розенквіст в 1859 р на хуторі Чехов (в районі озера Чеха). У вересні 1895 р. відомий підприємець Павло Харитоненко який став згодом головним акціонером заводу, а також бельгійці Еме Робертс, Альберт і Поль Жілень

⁶⁸ Колокольный мир купцов Рыжовых (к 160-летию основания колокольного завода в с. Песочин под г. Харьковом) URL: http://kolokol.at.ua/publ/drugie_staty/kolokolnyj_mir_kupcov_ryzhovykh/2-1-0-94

⁶⁹ Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства /За ред. В.І.Торкатюка, О.А. Сидоренка. Харків: Основа, 1998. С.258.

уклали договір з сумським купцем 2-ї гільдії Антоном Розенквістом про передачу майна. Розенквіст передав котельні, машинобудівні і ливарні майстерні з усім обладнанням в 10-річну оренду. Угода було оцінена в 150 тис. рублів. Харитоненко і бельгійці зобов'язувалися виплачувати по 15 тис. рублів щорічно⁷⁰. У договорі записано, що орендарі мають право побудувати в Сумах аналогічний завод, зупинивши при цьому виробництво на заводі Розенквіста, але продовжуючи виплачувати ренту. Розенквіст ж зобов'язувався не займатися машинобудівною та ливарною діяльністю в межах Харківської губернії. Так постало підприємство «Сумські машинобудівні майстерні». Підприємство отримує право випускати обладнання для цукрових заводів, шахт Донбасу, залізниць, виробляти лиття з різних металів. Переважав капітал бельгійців, і підприємство вважалось бельгійським АТ. Основний капітал заводу становив 1 млн. 620 тис. франків, розділених на 3240 акцій. Акціонерами товариства стали 28 російських і іноземних підприємців⁷¹. Найбільшим акціонером (14% акцій) став почесний громадянин Сум, син відомого цукрозаводчика Павло Харитоненко. До складу правління увійшли відомі в губернії і за її межами люди: головний директор цукрового заводу в Янковці Іван Асмолов, інженер Володимир Розенквіст, промисловець Донат Говіно, промисловець, почесний громадянин Сум Микола Суханов. У лютому 1896 р. починається набір робітників. Частина з них переходить зі старого заводу Розенквіста, частину набирають з довколишніх сіл. Першим директором призначений фахівець з будівництва цукрових заводів Альбрехт Бероунський. Він мав 10-тисячний оклад, мебльовану квартиру, виїзд і 10-15% від прибутку заводу. Серед керівного складу іноземці теж не були рідкістю. Через брак своїх фахівців з-за кордону запрошують бельгійців, французів, чехів, поляків. До кінця 1896 р. основні цехи заводу (ливарний, механічний, ковальський, котельний,

⁷⁰ Касаткина А. Из глубин памяти. Несколько эпизодов из истории создания завода им. Фрунзе (Сумы). 06.09.2006. URL:<http://rama.com.ua/iz-glubin-pamyati>

⁷¹ Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства /За ред. В.І.Торкатюка, О.А. Сидоренка. Харьков: Основа, 1998. С.265.

модельний, міднокабельний) вже побудовані⁷². Споруджено також адміністративні будівлі, казарми для учнів, бараки для робітників і житлові будинки для службовців. Через рік на заводі працюють до 350 чоловік і випущена перша партія продукції. Першим заробив котельний цех. Решта цехів почали функціонувати пізніше. У майстернях виготовляють апарати для випарювання цукру, центрифуги, насоси.

Робочий день на заводі тривав 11,5 годин - з 06:00 до 19:00 з двома перервами на сніданок і обід. Під час обіду робітник виходив через контрольовану прохідну, забирав принесений обід і повертався, щоб поїсти. Влітку обідали на пустирях і в ярах біля заводу. Їдальні або буфету не було. В кінці робочого дня люди шикувалися в шеренгу і таким чином виходили через прохідну, де їх обшукували наглядачі і озброєний урядник. Головним в цеху був майстер, якого називали паном майстром, паном механіком, в рідкісних випадках дорослі бригадири зверталися до нього по імені та по-батькові. Майстер вершив суд: брав на роботу і звільняв, штрафував, визначав зарплату і надбавки до неї, ініціював або гальмував просування по службі, перекидав в інший цех⁷³. При надходженні на роботу кожному видавалася робоча книжка з табелем штрафів - для стимулювання роботи і дисципліни. Працювали на заводі по бригадам і індивідуально, але в будь-якому випадку під суворим наглядом майстра і механіка заводу (вони проводили інструктаж і вимагали точності виконання роботи). За суперечку з начальством покладался штраф від 15 до 25 коп., за запізнення на 5 хвилин - в кращому випадку штраф 15 коп., в гіршому - взагалі не пускали на територію заводу. Штрафи передбачалися і за виготовлення бракованої деталі, поломку інструменту, розпивання алкогольних напоїв, суперечка зі старшими за посадою. За ці гріхи робітник міг позбутися місячного заробітку. Зрідка для заохочення призначалися надбавки до зарплати: раз на рік майстер міг додати кваліфікованого працівника від 0,5 до 2 коп. за

⁷² Іхненко В. М. Промисловість Слобожанщини в дорадянську добу // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія». 2012. Вип.45. С.160.

⁷³ Касаткина А. Из глубин памяти. Несколько эпизодов из истории создания завода им. Фрунзе (Сумы). 06.09.2006. URL:<http://rama.com.ua/iz-glubin-pamyati>

годину. Молодь на заводі чистила накип на парових котлах. Навчання тривало 3-4 роки, перші три місяці учень працював безкоштовно, потім - за 4 рубля на місяць. Іноземці отримували по 120-130 рублів в місяць. Зарплата закордонних майстрів, була незбагненно висока - 200 рублів на місяць плюс безкоштовне житло. Російські майстри отримували 60-75 рублів на місяць. Середня зарплата робітника становила 2 руб. 80 коп. в день. Спочатку завод не користувався довірою замовників, і, відповідно, замовлень було небагато. У 1897 р. завод приймає два замовлення на спорудження цукрових заводів, але згодом змушений відмовитися від них через брак коштів. Надалі надходять більші замовлення: підйомні лебідки, парові машини потужністю 300-800 кінських сил для Кияницького, Угроїдського, Воскресенського, Носовокоцарського цукрових заводів⁷⁴. Вкладаючи свої капітали, зарубіжні інвестори отримували право приймати кадрові рішення. Тенденцією того часу було призначати іноземців на керівні посади. Місцевим інженерам, як менш досвідченим в заводському справі, надавалися другорядні ролі. Першим директором Сумських машинобудівних майстерень був австрійський підданий Альбрехт Бероунський. У зазначений час у Сумах мешкало чимало іноземних промисловців та підприємців: модельника і металург Алоїза Кочі, металург Вільгельма Коларжа, коваля Йосипа Гібнера, інженера-конструктора Фердінанда Сембднера, інших⁷⁵. Технічна документація, яку розробляли іноземні інженери в Сумах, була французькою мовою, тому кваліфікованим робітникам доводилося освоювати французький.

Окрім зазначених підприємств, у Сумах функціонували інші заводи та фабрики. У 1891 р. промисловець Щедрович заснував чавуноливарний і механічний заводи землеробських машин. Цього ж таки року у місті був відкритий механічний завод землеробських машин. У 1893 р. розпочала випуск продукції механічна майстерня та ливарний завод «Вулкан», власником якого був підприємець Карута. На ньому виготовлялися чавунні і мідні вироби, литі

⁷⁴ Касаткина А. Из глубин памяти. Несколько эпизодов из истории создания завода им. Фрунзе (Сумы). 06.09.2006. URL:<http://rama.com.ua/iz-glubin-pamyati>

⁷⁵ Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства /За ред. В.І.Торкатюка, О.А. Сидоренка. Харків: Основа, 1998. С.273.

решітки огорож і балконів, сходів, дверей, ліхтарні стовпи, наддверних навіси. Нарешті у 1896 р. Бельгійське акціонерне товариство відкрило завод який випускав обладнання для цукрових та рафінадних заводів, парові котли, насоси, компресори та іншу апаратуру.

Таким чином, слід наголосити на тому, що у другій половині XIX ст. Слобожанщина перетворилась на потужний індустріальний регіон, де особливо виділялись підприємства м.Харкова. Розвитку металургійних та машинобудівельних підприємств Харкова сприяло кілька факторів – географічне розташування, близькість сировинної бази. Розвиток промисловості призвів до зростання чисельності населення у містах, насамперед за рахунок робітників. Якщо згадувати про промислові підприємства Харкова, то насамперед слід відзначити заводи Мельгозе, Гельферіх-Саде, Дітмара, Трепке, Пільстрема. Зважаючи на назви заводів одразу ж можна зрозуміти, що власниками підприємств, у більшості випадків, були іноземці, які мали капітали, зв'язки, європейський досвід. Окремо слід зупинитись на діяльності Харківського паравозобудівельного заводу, який став одним з найпотужніших підприємств не лише України, а й цілої Російської імперії.

РОЗДІЛ 3.

РОЗВИТОК ЛЕГКОЇ І ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Зважаючи на те, що українські губернії були «житницею» цілої Російської імперії, були головним аграрним осередком держави, промисловий переворот в Україні розпочався саме з харчової промисловості, а потім вже у важкій індустрії. Наприкінці XIX ст. харчова промисловість займала понад 70% усієї промисловості Слобожанщини. Чисельність підприємств легкої та харчової промисловості у різних повітах Слобожанщини різнилась⁷⁶. Так, у Харківському повіті функціонувало 4 пивоварних, 5 салотопних, 2 миловарних, 4 шкіряних заводів. У Вовчанському повіті – 7 цегляних, 7 шкіряних, 2 винокурних, 2 салотопних, 2 цукрових заводи, 3 олійниці. В Ізюмському повіті - 7 винокурних, 2 цегельних, 11 салотопних 2 пивоварних, 22 солеварні заводи⁷⁷. У Сумському повіті – 11 винокурних, 2 пивоварних, 6 цукрових, 5 салотопних, 2 миловарних заводи, цукрорафінадний завод Харитоненка, тютюнова фабрика Мойсея Дурунча. Серед відомих підприємств Слобожанщини, можна назвати завод воскових свічок Артема Велітченко, свічковий сальний завод Івана Ващенко, солодовий завод Леопольда Кеніга, завод воскових свічок Афанасія Діка, миловарний завод Івана Боброва, пивоварний завод Олексія Шидловського, салотопний завод Миколи Зоріна, костопальний завод Івана Асмолова, свічковий завод Єлісея Скубеля, миловарний завод Луї Ковтунова, перша парова пекарня купця І.Файнберга, виробництво косметичних товарів М.Груздевої, кондитерську А.Дірберга, миловарний завод Ф.Власенка в Василівці Сумського повіту, тютюнову фабрику Марка та Гегеля Кальфа, оцтове підприємство І.Ленца, кондитерську фабрику Жоржа Бормана, медопивоварний завод Франца Гершгеймера, інші.

Насамперед машини почали застосовувати у виробництві цукру – апарати для подрібнення цукрових буряків, гідравлічні преси для соковитискання,

⁷⁶ Фабрично-заводская промышленность и торговля России. Издание 2-е. Исправленное и дополненное. 1896. С. Петербург Типография И. А. Ефрона. Прачешный переулок, № 6. 1896. URL:<http://istmat.info/node/33579>

⁷⁷ Іхненко В. М. Промисловість Слобожанщини в дорадянську добу // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія». 2012. Вип.45. С.162.

парову техніку для згущення та випарювання соку, добутого з цукрових буряків. Станом на 1858 р. функціонувало 222 цукроварні, 90 з яких працювали з використанням парових машин⁷⁸. Розвиток цукрового виробництва до 1861 р. гальмувало кріпосне право, оскільки поміщикам було вигідніше використовувати кріпаків як безкоштовну робочу силу, ніж купувати дорогі механічні агрегати. Українські губернії були головним постачальником цукру в імперії. Станом на 1885 р. Україна займала майже 88% цукрової промисловості Російської імперії⁷⁹. Технічна перебудова цукроварень завершилася наприкінці 1870-х рр. На початку 1890-х років на Правобережжі та Харківщині діяло понад 150 цукрових заводів, які виробляли близько 21 млн. пудів цукру (85 % загальноімперського виробництва). На думку дослідника Ю.Подрез, найбільшою продуктивністю відзначався цукровий завод Ребиндера сл. Шебекино Белгородського повіту (працювало понад 200 найманих робітників) та цукровий завод І.Хитрова в слободі Головчино Грайворонського повіту⁸⁰. Станом на 1913 р. на Слобожанщині виробляли понад 20% цукрового буряку Російської імперії, що становило понад 3% європейського та 2% світового виробництва⁸¹. Станом на 1885 р. у Харкові діяло 48 винокурних заводів, 21 підприємство пивоваріння та медоваріння, 10 тютюнових фабрик та 25 цукрових підприємств. На цукрових заводах Харкова було зайнято 47% усіх робітників міста (понад 9700 осіб). У Харкові знаходились величезні сільськогосподарські склади, за якими місто посідало третє місце в імперії, після Одеси та Москви.

За підрахунками дослідника О.Гайдая площі цукрових буряків в українських губерніях постійно зростали, що свідчило про бурхливий розвиток цукрового виробництва в країні. Так, з 1863 до 1881 рр. площа посівів буряків

⁷⁸ Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства /За ред. В.І.Торкатюка, О.А. Сидоренка. Харьков: Основа, 1998. С.268.

⁷⁹ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В.М.Литвин (голова), Г.В.Боряк, В.М.Геєць та ін. ; відп. ред. В.А.Смолій ; авт. кол.: Т.А.Балабушевич, В.Д.Баран, В.К.Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т.1. С.408.

⁸⁰ Подрез Ю.В. Українці Східної Слобожанщини у другій половині XVII – на початку XX ст.// Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Історія та географія. 2013. Вип.49. С.55.

⁸¹ Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в экономическом отношении. – Харьков: Б.и., 1906. – 676 с , с. 533

збільшилась з 44,1 до 197,9 тис. десятин. До 1899 р. площа бурякових посівів охопила понад 455 тис. десятин⁸². У Російській імперії можна було виокремити три головні райони виробництва цукру – Привіслянський (Варшавська губернія та польські території), Південно-Західний (Київська губернія, Волинська, Подільська, Херсонська, Бессарабська), Середньо-Чорноземний (Воронізька губернія, Катеринославська, Курська, Орловська, Пензенська, Полтавська, Самарська, Тамбовська, Тульська, Харківська, Чернігівська). У 1865 р. в українських губерніях діяв 181 цукровий завод, у 1875 р. – 175, у 1895 р. – 153⁸³. Обсяги випущеної продукції постійно зростали: 1865 р. – 16,9 млн. руб., 1875 р. – 41,9 млн. руб., 1895 р. – 106,8 млн. руб.

Розвитку цукрової галузі сприяла й протекціоністська політика царського уряду. Виробники цукру мали пільги на експорт цукру, з 1877 р. мито на іноземний цукор мало сплачуватись золотом, а у 1881 р. уряд повернув цукрозаводчикам акцизний збір, виплачував вивізну премію за кожний експортований пуд цукру. У 1887 р. на українських теренах виникла одна з перших у Російській імперії монополій – цукровий синдикат, штаб-квартира (бюро) якого містилося у Києві, а провідну роль у ньому відігравали відомі цукрозаводчики Бобринські, Бродські, Потоцькі, Харитоненки, Терещенки⁸⁴. Синдикат охопив понад 200 підприємств (понад 90% усіх цукрових заводів країни)⁸⁵.

Особливе місце в цукроварній промисловості України замала родина відомих українських підприємців Харитоненків. У Харківській губернії провідним центром виробництва цукру стали Суми, де наросували свій капітал купці 1-ї гільдії, батько та син Іван та Павло Харитоненки. Свій перший цукровий завод Іван Харитоненко збудував у 1866 р. у с.Кияниця,

⁸² Гайдай О. М. Цукрова промисловість як складова частина землеробської культури: історія становлення та розвитку на прикладі підприємств Харитоненків (середина XIX – початок XX ст.) // Чорноморський літопис. 2012. Вип. 5. С.12.

⁸³ Гайдай О. М. Цукрова промисловість як складова частина землеробської культури: історія становлення та розвитку на прикладі підприємств Харитоненків (середина XIX – початок XX ст.) // Чорноморський літопис. 2012. Вип. 5. С.13.

⁸⁴ Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. 2008. № 2. С.76.

⁸⁵ Баран В.Д., Баран В.К., Бунятян К.П. та ін. Економічна історія України. Том 1 Наукове видання. Історико-економічне дослідження в двох томах. Київ: Ніка-Центр, 2011. С.408.

облаштувавши його найсучаснішим технічним обладнанням. Далі було відкрито підприємство у с.Красна Яруга. У самих Сумах Іван Харитоненко відкрив торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином». Харитоненки мали у своїй власності цілу низку підприємств. Справжнім гігантом можна вважати Павловський рафінадний завод, річне виробництво якого становило 17500000 пудів цукру. Завод у с.Угроди (Охтирський повіт) щорічно виробляли до 300 пудів цукру⁸⁶. Янковський та Пархомівський цукробурякові заводи випускали щорічно відповідно 175000 та 300000 пудів цукру. Аналогічні показники виробництва цукру були й у Наталіївському та Краснояружському цукробурякових заводах. Усі підприємства торгового дому Харитоненків виробляли щорічно 1750000 пудів рафінаду та 950300 пудів цукру на рік. На підприємствах Харитоненків працювало 3300 осіб (290 жінок)⁸⁷. Усього, згідно офіційної документації міністерства фінансів Російської імперії, у 1893-94 рр. діяло 226 буряково-цукрових заводів, які переробляли 34777730 берківців цукрового буряку та виробляли (крім рафінаду) білого піску 28 215 458 пудів, жовтого 122925. На початок ХХ ст. у власності Харитоненків знаходилося майже 70 тис. десятин власної землі і 30 тис. орендованої з 11 маєтками, посівами цукрового буряку та хлібів, лісництвами, молочними фермами, садами тощо. Систему польового господарства Харитоненків можна вважати інтенсивною, де з 1898 р. існувала восьмипільна сівозміна, яка чудово підходила до вирощування цукрових буряків⁸⁸. Засіювали овес, ячмінь, гречку та просо. Окрім того, Харитоненки займалися й тваринництвом – скотарством (домінувала велика рогата худоба симентальської, фрейбургської та української порід), конярством (першерони та битюги), свинарством (йоркшири та беркшири), птицю. Тваринництво дозволяло утримувати власні їдальні при підприємствах, отримувати добрива для угноєння полів. У 1887 р. на з'їзді

⁸⁶ Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства /За ред. В.І.Торкатюка, О.А. Сидоренка. Харків: Основа, 1998. С.265.

⁸⁷ Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торговопромышленный адрес-календарь Российской империи / Издание А. С. Суворина. – 1899, с. 1005

⁸⁸ Юрченко Д. Господарський комплекс родини Харитоненків у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Волинські історичні записки : зб. наук. праць / М-во освіти і науки України ; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир, 2010. – Т. 5. , с. 58

цукрозаводчиків у Києві було створено цукровий синдикат, який став однією з перших монополій Російської імперії. Одним з головних членів синдикату став Іван Харитоненко, страховий капітал підприємств якого становив 1 млн. руб. Станом на 1893 р. синдикат об'єднував 203 цукрові заводи (понад 90% цукрових підприємств імперії)⁸⁹. У 1891 р., після смерті І.Харитоненка, власником торгового дому став його син Петро. Станом на 1914 р., підприємства Харитоненків було оцінено у 78 млн. рублів. Харитоненку вдалось досягти вражаючих успіхів через те, що він залучав до роботи талановитих інженерів та конструкторів. Вже наприкінці 1890-х рр. обсяг виробництва підприємств Харитоненків у грошовому еквіваленті складав понад 7243719 руб.⁹⁰. Якщо враховувати середню ціну на пуд рафінаду (яка становила 5 руб. 30 коп.) то на рік припадало 1366740 пудів виробленого рафінаду. Після чергових модернізацій на підприємствах, обсяг виготовлення продукції знову збільшився та склав 2860000 пудів рафінаду щороку⁹¹.

Окремо слід сказати про потужний Павловський рафінадний завод побудований Харитоненком. На підприємстві працювало понад 2000 осіб. Будівництво було завершено в короткі терміни. Устаткування для нього поставляли закордонні фірми. Галузь цукроваріння саме в той час у Німеччині і Франції переживала свій третій підйом: були розроблені нові технології, з'явилися машини і апарати, що витісняли ручну працю⁹². Пар, який стали використовувати, спростив процес виробництва цукру, і вогняні печі відійшли в минуле. Підприємство стало найбільш потужним виробником цукру-рафінаду у Європі, За добу на заводі вироблялось понад 107 тон цукру, або понад 17% усього рафінаду виробленого в Росії у період з 1869 по 1890 рр. Завод отримував престижні нагороди на російських та міжнародних виставках та

⁸⁹ Гайдай О. М. Цукрова промисловість як складова частина землеробської культури: історія становлення та розвитку на прикладі підприємств Харитоненків (середина XIX – початок XX ст.) // Чорноморський літопис. 2012. Вип. 5. С.14.

⁹⁰ Чумак М. М. Роль купецького капіталу в технічному розвитку цукрово-рафінадних підприємств Лівобережної України (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) // Історичні і політологічні дослідження : Наук. журн. / Видання Донецького національного університету, історичний факультет. 2008. № 1/2 (37/38). С.225.

⁹¹ Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства /За ред. В.І.Торкатюка, О.А. Сидоренка. Харьков: Основа, 1998. С.278.

⁹² Москалюк М. М. 3 історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. 2008. № 2. С.77.

ярмарках, зокрема в Санкт-Петербурзі («Срібна медаль», 1870 р.). Відні («Медаль успішності», 1873 р.), Філадельфії («Медаль першого класу», 1876 р.), Парижі («Золота медаль», 1878 р.)⁹³. Ще дві нагороди – «Зображення двоголового герба Російської імперії» на художній непромислових виставках в Москві (1882 р.) і Нижньому Новгороді (1896 р.). Виробництво шматкового цукру розпочалось лише у 1903 р. З 1889 по 1900 рр. на підприємство систематично надходила новітня техніка. Було встановлено 6 парових машин і котлів, 4 вакуумних апаратів, 5 дефракціонних котлів, 13 центрифуг, обладнання для кристалізації патоки, сушильні відділення⁹⁴. Станом на 1880 р. на підприємстві щодоби виробляли 31 тону цукру, а у 1916 р. – 267 тон цукру-рафінаду. З виробництвом цукру були пов'язані такі відомі прізвища іноземців як Я.Емке, Т.Бонвеч, Р.Штангер, Ф.Гіршсон. Тривалий час заводом керував А.Крінер, який запропонував свій метод виробництва рафінаду. Іноземцям надавалися пільги, вони отримували підвищену зарплату золотом⁹⁵. Як правило, заводом керував невеликий штат. До складу апарату управління входили директор, два його помічника, хімік і механік⁹⁶. Тривалість виробництва становила 9-10 місяців. Постійного штату робітників не було, багатьох набирали просто з вулиці, з натовпу. Робочий день на заводі тривав 12 годин, при температурі, яка могла доходити до 40-50°⁹⁷. Робота була організована в дві зміни. Половина працюючих проживала в заводських казармах, близько третини харчувалося при заводі виробів, що постачаються з численних економії заводчика. Працівникам раз в тиждень безкоштовно дозволялося митися в заводській лазні. При заводі діяла недільна школа грамотності, розрахована на одночасне навчання шістдесяти підлітків, лікарня

⁹³ Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства /За ред. В.І.Торкатюка, О.А. Сидоренка. Харків: Основа, 1998. С.278.

⁹⁴ Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. 2008. № 2. С.78.

⁹⁵ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В.М.Литвин (голова), Г.В.Боряк, В.М.Геєць та ін. ; відп. ред. В.А.Смолій ; авт. кол.: Т.А.Балабушевич, В.Д.Баран, В.К.Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ:Ніка-Центр, 2011. Т.1. С.511.

⁹⁶ Іхненко В. М. Промисловість Слобожанщини в дорадянську добу // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія». 2012. Вип.45. С.162.

⁹⁷ Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. 2008. № 2. С.80.

на 16 ліжок. Зарплата робітників становила 120-150 руб. в рік⁹⁸. Для порівняння – за 3-5 рублів можна було придбати корову або мула.

Окрім Харитоненків, в цукровій промисловості працювали й інші відомі підприємці, з'являлись нові заводи. Так, в період з 1840 по 1859 рр. виникли Ташликський, Русо-Полянський і Городищенський бурякопереробні заводи фірми «К.М.Яхненко і Ф.С.Симиренко», Стовиднянське підприємство братів Болдиревих, завод купця Хатцеля в с. Моргунівка Бобринецького повіту на Чернігівщині, а також цукроворафінадні заводи Терещенка, Мерперта, Ротермунда, Бродського, Гальперіна, Кеніга, Юсупова. На кожному з цих підприємств були встановлені, переважно імпортні, парові двигуни, машини та апарати, а штат налічував кілька сотень вільнонайманих працівників. Щорічно на подібних підприємствах виробляли продукцію вартістю від 150 до 1500 тис. руб.⁹⁹. Варто зазначити, що справжню революцію у цукроварній промисловості зробили підприємці Симоренко та Яхненко, які у 1843 р. на орендованій у поміщиків Березовських землі в Ташлику збудували перший в Росії паровий цукрово-рафінадний завод, який мав механічне обладнання та використовував французькі технології виробництва.

Михайло Яхненко був колишнім кріпаком, займався торгівлею шкірою, худобою, зерном та борошном, внаслідок чого зумів викупити з кріпацтва усю свою родину – трьох синів та двох дочок. Опинившись на свободі, Яхненко продовжував займатись торгівлею, водночас перейшов й на іншу галузь – цукрове виробництво¹⁰⁰. У період 1815 – 1820 рр. брати Яхненко разом з чоловіком сестри Анастасії, Федором Симиренко, заснували фірму «Брати Яхненки і Симиренко», якою керували Федір Симиренко та Кіндрат Яхненко, оскільки інші брати були неписьменними¹⁰¹. Спочатку підприємці вели оптову

⁹⁸ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В.М.Литвин (голова), Г.В.Боряк, В.М.Геєць та ін. ; відп. ред. В.А.Смолій ; авт. кол.: Т.А.Балабушевич, В.Д.Баран, В.К.Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т.1. С.513.

⁹⁹ Браття Яхненко: Из крестьян в сахарозаводчики. 22 августа 2017. URL: <https://naglyad.org/ru/2017/08/22/bratya-yahnenko-iz-krestyan-v-saharozavodchiki>

¹⁰⁰ Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. 2008. № 2. С.79.

¹⁰¹ Браття Яхненко: Из крестьян в сахарозаводчики. 22 августа 2017. URL: <https://naglyad.org/ru/2017/08/22/bratya-yahnenko-iz-krestyan-v-saharozavodchiki>

торгівлю, відкрили магазини в Одесі, мали великі склади в Миколаєві та Севастополі. У 1846 р. Яхненки та Симиренки подали прохання до київської влади, аби їм надали дозвіл на зведення пісочно-рафінадного заводу, однак отримали відмову. Підприємці відкрили й власне підприємство з виробництво техніки, яке мало забезпечити цукрові підприємства. На заводі також випускали невеличкі судна, які могли транспортувати товари Дніпром. Завдяки своїй діяльності, Яхненки та Симиренки не лише збагачувались, а й забезпечували роботою величезну кількість людей. Лише на машинобудівному заводі у Млієві працювало понад 4000 осіб. При заводі було побудовано житло для працівників, лікарня, лазня і магазин. Більшість постійних працівників мали навіть окремі будинки з землею. Більш того, на утриманні заводу перебували також училище, театр і церква. Скрізь на вулицях були рідкісні в той час газові ліхтарі, і в місті було проведено водопровід¹⁰². У голодні роки, підприємці безкоштовно роздавали борошно голодним селянам. Підприємці надали також шпиталь для постраждалих у Кримській війні, а також понад 10 тис. рублів.

З цукровою промисловістю пов'язане ім'я ще одного підприємця, що працював у Тросянці Сумської області – Леопольда Кеніга (1821-1903). Син булочника зумів організувати справжню цукрову імперію з обігом у 40 млн. руб.¹⁰³ Він спробував себе на столичних підприємствах як в якості робітника, так і «білого комісця», що в подальшому допомогло йому поставити виробництво вже власного цукру на найвищий рівень. Останнє стало можливим завдяки вигідному шлюбові з Кароліною Пампель, дочкою колишнього шефа нареченого¹⁰⁴. Кеніг підійшов до справи з широким розмахом – купував як профільні підприємства, так і землі в Харківській губернії. У 1874 р в с. Тросянець Охтирського повіту столичний бізнесмен купив у купця Андрія Марка колишній маєток Голіциних (13,5 тис. десятин; 1 десятина – близько 1 га), а також увійшов до числа вкладників Охтирського-Тросянецького

¹⁰² Чос В. Легендарна фірма Яхненків–Симиренків. 2011-09-09. URL: <http://www.horodysche.org.ua/?id=215>

¹⁰³ Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в экономическом отношении. Харьков: Б.и., 1906. С.428.

¹⁰⁴ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В.М.Литвин (голова), Г.В.Боряк, В.М.Геєць та ін. ; відп. ред. В.А.Смолій ; авт. кол.: Т.А.Балабушевич, В.Д.Баран, В.К.Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т.1. С.529.

акціонерного товариства¹⁰⁵. Через сім років Кеніг став власником відразу двох цукрових підприємств в Тростянці та Гутах¹⁰⁶. В кінці XIX ст. його цукрове королівство займало площу 42 тис. десятин. У власності Кеніга було два піщаних (в Тростянці та Гутах) і два рафінадних (в Тростянці та Санкт-Петербурзі) заводів. Після технічного переоснащення підприємств, що дозволив переробляти до 4,5 тис. берківців в день (1 бруківець \approx 164 кг), фірма Кеніга на початку XX ст. стала виробляти до 6% всього рафінаду Російської імперії. При цьому її вплив на загальноросійський ринок цукру відчувався ще з 1881 р. Не зупиняючись на досягнутому, Кеніг побудував або переобладнав три винокурних, два лісопильних, цегельний і паркетний заводи, а також вальцовий млин. Вони приносили величезний прибуток як засновнику цукрового королівства, так і його наступникам. Річний обіг фірми Кеніга оцінювався приблизно в 40 млн. руб.; фірма сплачувала щорічно акцизу за цукор близько 3 млн. руб.; інші державні і громадські збори становили близько 500 тис. руб.¹⁰⁷. При цьому особистий статок власників перевищував 21 млн. руб. Прибутковість збільшувалася і завдяки продуманій транспортної логістиці - Кеніг потурбувався щодо спорудження залізничних ліній безпосередньо до своїх заводів. Кенігом було взято курс на раціональне використання землі: ділянки, які і при колишніх господарях не давали високого врожаю, фахівці маєтків відокремлювали від ріллі і засаджували лісом, не обтяжуючи себе дорогою «битвою за врожай». З тієї ж причини не заорювали пагорби і яри: вони утворювали природні кордони економій. Затоплені ж низини, навпаки, осушувалися і використовувалися для пасовищ. Більш того, змінився склад культур - значні площі стали приділятися під бурякові плантації. На полях Кеніга застосовувалися виключно органічні добрива. При нестачі гною зі

¹⁰⁵ Кудинов Д. Леопольд Кёниг: Сахарный король Слобожанщины. 26 февраля 2016. URL: <https://latifundist.com/blog/read/1352-leopold-kyonig-saharnyj-korol-slobozhanshchiny>

¹⁰⁶ Баран В.Д., Баран В.К., Бунятян К.П. та ін. Економічна історія України. Том 1 Наукове видання. Історико-економічне дослідження в двох томах. Київ: Ніка-Центр, 2011. С.418.

¹⁰⁷ Кудинов Д. Леопольд Кёниг: Сахарный король Слобожанщины. 26 февраля 2016. URL: <https://latifundist.com/blog/read/1352-leopold-kyonig-saharnyj-korol-slobozhanshchiny>

стаєнь і ферм економій, його закуповували у місцевих селян¹⁰⁸. Використання суперфосфату допускалося лише на дослідних полях. Значну увагу фірмою Кеніга приділялася новим селекційним сортам насіння. Серед сортів озимого ячменю, який використовувався для виробництва солоду, відомі «Шевальє», «Моравська Анна» та «Орегон». Також восени в останній рік сівозміни садили кукурудзу «Бессарабку». Навесні засівали французький або канадський овес. Природно, фірма турбувалася про поліпшених насінні буряків, завдяки чому цукристість кореневищ досягала 16%. Наприклад, Гутянський маєток закуповувався спеціальний сорт насіння (від фірми Раббетте і Гізекке, Франкфурт-на-Майні; сорт - «Klein-Wanzleben»). У Тростянці «іноземні» сорти адаптувалися завдяки власної селекції.

Для польових робіт використовувалися найсучасніші землеробські машини і інвентар. З метою здійснення глибокої оранки ґрунту під цукровий буряк в 1883 р. фірма для Тростянецького маєтку придбала парової плуг системи Фаулера з двома 16-сильними самокатами, локомотивами і комплексом землеробських знарядь¹⁰⁹. З його допомогою заорювали від 6 до 9 десятин в день. Серед дорогого інвентарю і машин в маєтку значилися плуги Сакка, Еккерта, борони-екстірпатори, буряко- і картофелекопатели, сівалки Менцеля, парові молотарки Клейтона і Шутльворта, культиватори Кольмана, борони заводів Валькура, Говарда, жнивні машини Самуельсона, жатки «Челтіон», кінні граблі «Тигр», кінні мотики Бельт, соломо- та коренерізки, елеватори та інший імпортований інвентар. Потурбувався власник і про власну ремонтну базу – в маєтках були майстерні, де взимку лагодилась вся пошкоджена техніка. Незважаючи на всі успіхи технічного прогресу, витіснити тяглову силу з землеробства в зазначений історичний період ще не вдавалося. Тому поряд з машинами широко застосовувався «живий інвентар», якого у дбайливого

¹⁰⁸ Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства /За ред. В.І.Торкатюка, О.А. Сидоренка. Харків: Основа, 1998. С.278.

¹⁰⁹ Подрез Ю.В. Українці Східної Слобожанщини у другій половині XVII – на початку XX ст.// Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Історія та географія. 2013. Вип.49. С.55.

господаря було в надлишку¹¹⁰. Наприклад, в 1887 р. тільки в Тростянецькому маєтку було 379 голів коней і 390 пар волів (на одного коня припадало близько 17 волів, а на пару волів - понад 16 десятин ріллі)¹¹¹. Коней вирощували на Тростянецькому конезаводі або ж купували в Тамбовській і Воронежській губерніях. Воли купувалися на Полтавщині та Катеринославщині. За тваринами здійснювався регулярний ветеринарний контроль; був вироблений строгий порядок - новопридбаних тварин витримувати під двотижневим карантинном. Землеробство підпорядковувалося найсучаснішим нормам агротехніки. Від традиційного трипілля швидко відмовилися на користь багатопілля (в Гутянського маєтку використовувалося 17-полье). Агрономічний контроль встановлювався навіть за підрядниками-плантаторами. Кожен з них отримував від фірми бурякові насіння для посіву з розрахунку 2 пуди на десятину. Від плантаторів потрібно, щоб посів буряка проводився на землі. Адміністрації маєтків виставляли досить високі професійні вимоги до претендентів місць в управлінському апараті. Разом з тим, праця службовців належно винагороджувалася¹¹². Наприклад, 70 функціонерів підприємств Тростянця та головного управління забезпечувалися високими зарплатами, «молочними» і «городніми грошима», мебльовані квартирами (з 3-8 кімнат), забезпеченими водопроводом, каналізацією та електрикою, а також додатковими засобами для навчання дітей у середніх навчальних закладах.

У розпорядженні управлінців були бібліотека, три магазини, початкове училище і чудово обладнана лікарня. Для зручності роботи Тростянецький маєток ще в 1891 р. було телефонізовано. Подібні умови були забезпечені і в Гутянського маєтку. Тут також були молочна ферма і бійня, де службовці могли дешево придбати «необхідні і доброякісні м'ясні та молочні продукти». «Мозком» маєтків служили контори, робота яких відрізнялася пунктуальністю і відповідальністю (основними адміністраторами були, як правило, німці). Сюди

¹¹⁰ Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства /За ред. В.І.Торкатюка, О.А. Сидоренка. Харків: Основа, 1998. С.280.

¹¹¹ Баран В.Д., Баран В.К., Бунятян К.П. та ін. Економічна історія України. Том 1 Наукове видання. Історико-економічне дослідження в двох томах. Київ: Ніка-Центр, 2011. С.422.

¹¹² Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства /За ред. В.І.Торкатюка, О.А. Сидоренка. Харків: Основа, 1998. С.282.

стікалися всі відомості, звіти, відомості і доповіді від керівників окремими частинами маєтків. У веденні контори також перебували питання покупки сировини, продажу продуктів підприємств фірми, здійснення розрахунків за всіма комерційних справах, укладання угод та складання кошторисів. Роботу службовців перевіряв «ревізор економічного рахівництва», в обов'язки якого входили інспекція контор, ведення ними звітності, розрахунків з робітниками і підрядниками¹¹³.

Промисловий переворот позначився й на гуральництві. Застосування машин давало змогу отримувати більше горілки з одиниці сировини. Станом на 1860 р. в Україні функціонувало 2407 гуралень¹¹⁴. Станом на 1863 р. в Україні працювало 1485 горілчаних підприємств. В Україні основними центрами виробництва спирту стали Київська, Харківська та Подільська губернії. Головною сировиною для виробництва горілки було жито. Розглядаючи харчову та легку промисловість Слобожанщини можна простежити тенденцію за якої відбувалось зменшення чисельності горілчаних підприємств (з 180 до 100 упродовж 1862-1912 рр.), натомість збільшилась потужність підприємств, а звідси й зростання виробництва спирту. Так, у 1912 р. у Харківській губернії щорічно виробляли 3492 тис. відер безводного спирту. Якщо у 1863 р. в Україні діяло 1485 винокурень, то у 1900 р. 421, однак, як вже зазначалось, зросли темпи виробництва – з 5 тис. відер до 44 тис. Згортання гуральництва можна було помітити на Чернігівщині та Харківщині, де у 1875 р. функціонувало 242 заводи, а у 1895 р. – 107¹¹⁵. Сировиною для винокуріння слугували хлібні запаси різного виду, картопля, зелений солод, картопля, цукробурякова патока.

Відомим харківським підприємцем був купець 1-ї гільдії Микола Жевержеєв. Не отримавши ніякої освіти, крім «домашнього виховання», він почав підприємницьку діяльність ще в Ізюмі, потім переніс справу до Харкова. У 1870-х він володів уже двома винними погребами в Гостиному дворі і

¹¹³ Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII - початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С.259.

¹¹⁴ Статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Департамент Ген. штаба, 1901. С.280-285.

¹¹⁵ Список пиво-медоваренных заводов Харьковской губернии. Пивоварные заводы города Харькова. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/pivovarennye-zavody-harkova-i-gubernii>

магазином на Торговій площі в будинку Павлова¹¹⁶. Головними постачальниками харківського купця були Санкт-Петербурзький торговий дім «Брати Єлісєєви» і лікєро-горілочний завод Ф.А.Штрітера в Москві. Поступово підприємець почав закуповувати алкогольну продукцію безпосередньо у всіх виноробних районах Російської імперії – Крим, Кавказ, Бессарабія. Крім міцних напоїв в Жевержеєвських крамницях можна було купити бакалійні товари та інші харчові продукти. У 1873 р. Микола Жевержеєв відкрив власну крупорушню і завод з виробництва ігристих вин і фруктових вод. З різних виноградних вин, які закуповувалися на Південному березі Криму і в Харкові, створювались «Кримське шампанське» і «Донські» вина¹¹⁷. У 1878 р. в список підприємств додався оцтовий завод. Спочатку заводи розташовувалися за місцем проживання власника. Тільки на початку 1880-х було орендовано будинок в Горяїновському провулку (нині - вулиця Квітку-Основ'яненка)¹¹⁸. Тоді ж тут стали виробляти штучні мінеральні води.

Якщо згадувати про пиво-медоварні заводи, то слід згадати про діяльність підприємства Володимира Кочетова, дворянина, купця, поміщика, професора Харківського університету. Завод було засновано приблизно у 1840 р. У 1866 р. завод належав поміщиці, дружині статського радника Кочетової Анастасії. Станом на 1861 р. підприємство виробляло 5 тис. відер пива та 500 відер меду, працював майстер та 4 робітники¹¹⁹. У 1865 р. було вироблено 9500 відер пива і 1200 відер меду, працювало 16 робітників і майстер. У 1866 р. на заводі працювало 20 робітників, було вироблено 12500 відер пива на 10 тис. руб. і меду – 1400 відер на 1680 руб.¹²⁰ У 1869 р. власницею заводу стала Рейніке Ганна дружина одного із засновників і перших власників заводу братів Іполита

¹¹⁶ Беликов Ю. Купеческая династия Жевержеевых: портрет двух поколений предпринимателей пореформенного Харькова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Караїзна. 2014. № 1134: Серія «Історія». Вип. 49. С.24.

¹¹⁷ Колесник В. Винный магнат: история харьковского купца Николая Жевержеева 03.01.2021 URL: <https://mykharkov.info/news/vinnyj-magnat-istoriya-harkovskogo-kuptsa-nikolaya-zheverzheeva-63684.html>

¹¹⁸ Беликов Ю. Купеческая династия Жевержеевых: портрет двух поколений предпринимателей пореформенного Харькова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Караїзна. 2014. № 1134: Серія «Історія». Вип. 49. С.30.

¹¹⁹ Баран В.Д., Баран В.К., Бунятян К.П. та ін. Економічна історія України. Том 1 Наукове видання. Історико-економічне дослідження в двох томах. Київ: Ніка-Центр, 2011. С.424.

¹²⁰ Список пиво-медоваренных заводов Харьковской губернии. Пивоварные заводы города Харькова. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/pivovarennye-zavody-harkova-i-gubernii>

і Арсенія Івановича, а орендарем в цей час був Дерптський громадянин Герман Гартвіг. У 1870 р. на заводі працювало три робітники та майстер, обладнання складалося з п'яти чанів, було вироблено пива 4 тис. відер на 6 тис. руб. і меду - 350 відер на 425 руб. У 1871 р. орендарем заводу стає дворянин і купець 2-ї гільдії Грищенко Іван. У 1876 р. пиво заводу експонувалося на міжнародній виставці в Філадельфії, Гартвіг Герман, який крім цього заводу мав пивзавод в м. Белгороді. Станом на 1878 р. на заводі працював майстер та 30 чорноробів. Вартість пива становила 1 руб. 10 коп. за відро.

На Слобожанщині працювало також підприємство Павла Щербініна, яке у 1864 р. виробляло 3 тис. відер пива. У 1869 р. власником заводу стала дружина ротмістра Софія фон Мензенкамф, а завідував установою Григорій Фоменко. У 1870 р. було вироблено 5600 відер на 5050 руб., працювало 12 чол. Софія Михайлівна крім цього володіла 690 десятин землі¹²¹. У 1874 р. власником заводу названий землевласник Леонід фон Мензенкамф, а орендарем – Харківський купець 2-ї гільдії В'ячеслав Вольнер. Працювали один майстер та 10 робітників. Було вироблено 15 тис. відер на 15020 руб. Управляє заводом дворянин Йосип Баумгартен. Ще одним підприємством володів Іван Гайдено. Завод знаходився на хуторі Василівський Тарановської волості. Станом на 1874 р. на підприємстві було вироблено 3 тис. відер по 1 руб 25 коп. за відро, наступного року – 1500 відер на 1500 рублів¹²². Винокурним підприємством володіла й підприємниця Настася Хрущова. Її підприємство у слободі Колодяжна станом на 1863 р. налічувало 19 робітників, виготовляло 6124 відер. У 1871-1872 рр. крім неї власником названий її чоловік капітан Хрущов Олександр¹²³. В цей час було вироблено 1 тис. відер на 1300 руб., 4 людини.

Великим пивоварним підприємством Слобожанщини став завод «Південна Баварія», власниками якого були Вовчанський міський голова

¹²¹ Список пиво-медоваренных заводов Харьковской губернии. Пивоварные заводы города Харькова. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/pivovarennnye-zavody-harkova-i-gubernii>

¹²² Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства /За ред. В.І.Торкатюка, О.А. Сидоренка. Харьков: Основа, 1998. С.302.

¹²³ Список пиво-медоваренных заводов Харьковской губернии. Пивоварные заводы города Харькова. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/pivovarennnye-zavody-harkova-i-gubernii>

Багмет Василь та купець Зубарєв Василь. У жовтні 1915 р. завод був проданий Вовчанському повітового земству і переданий в лазарет. Власником пивоварного заводу був також підприємець Федір Ціценко¹²⁴. Завод знаходився у м.Вовчанськ, функціонував протягом 1862-1872 рр. Завідувала заводом Пелагея Ціценкова. Станом на 1869 р. підприємство виготовляло 3500 відер на 4 тис. руб. сріблом, по 1 руб. 10 коп. за відро.

Пивомедоварний завод «Українка» був заснований у 1887 р. та знаходився на хуторі Циркуновської волості. Центральна контора була розміщена на вулиці Старо-Московській №4 у м. Харкові. Власником підприємства був Іван Грищенко. Завідувачем технічною частиною став Г.Руппельт, комерційною – І.Грищенко. Річне виробництво продукції заводу «Українка» становило 83 тис. рублів станом на 1894 р. та 240 тис. рублів станом на 1909 р.¹²⁵ Підприємство мало власні хмелеві плантації, механічні прилади для вирощування хмелю.

Технічний переворот відзначився й у борошномельному виробництві. Зросла частка великих підприємств, де застосовували парові млини. На зміну примітивним жорнам прийшов вальцювальний верстат. Якщо розглядати показники впровадження парової енергетики в борошномельній промисловості Слобожанщини протягом 1875-1878 рр., то можна побачити наступні показники – у Харкові працювало 27 млинів та крупорушок, 24 парові машини потужністю 308 кінських сил¹²⁶. У Полтавській губернії ці показники становили відповідно 9,9 та 123, а у Чернігівській – 4,5 та 42. Всього ж у вказаний період в Україні діяло 187 млинів та крупорушок, 192 парові машини (потужністю 3128 кінських сил). У Харкові функціонували 8 крупорушних закладів – В.В.Шереметьєва, Г.В.Юма, А.Г.Шаповалова, Н.І. Якімова, С.С. Косич, С.М. Кононенко, Н.А.Жевержеєва, П.Ф. Ярославцева.

¹²⁴ Там само

¹²⁵ Список пиво-медоваренных заводов Харьковской губернии. Пивоварные заводы города Харькова. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/pivovarennnye-zavody-harkova-i-gubernii>

¹²⁶ Іхненко В. М. Промисловість Слобожанщини в дорадянську добу // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія». 2012. Вип.45. С.163.

Якщо говорити про виробництво свічок у Російській імперії, то слід згадати про завод купця 2-ї гільдії Філіппова Івана, який був відкритий у 1851 р. Завод складався з дерев'яної будівлі, двох сараїв, цегляного підвалу, паровика, 8 зольних ящиків, 4 діжок. Станом на 1851 р. при одному майстрові та 16 робочих було вироблено 12 тис. пудів російського білого мила, а наступного року – 20 тис. пудів на 44 тис. рублів (2 руб. 20 коп. за пуд). Станом на 1857 р. на заводі було вироблено 5 тис. пудів по 3 руб. за пуд, де працювало 30 робітників. Ще одним миловарним заводом керував купець 2-ї гільдії Микола Гребенщиков, підприємство якого розпочало роботу у 1883 р.¹²⁷ На підприємстві працювало три робочих, робочий день тривав 12 годин, працювало два парових котли, п'ять котлів для топління сала і варіння мила. У 1885-1886 рр. завод виробив 12000 пудів простого мила, у 1890 р. – 12500 пудів. Власником сально-свічкового заводу (заснованого 1817 р.) був відомий підприємець І.Ващенко. Підприємство працювало у Харківському повіті (Олексіївська волость), в слободі Малій Данилівці. У 1852 р. І.Ващенко вибудував нову будівлю, завіз протягом 1852-1858 рр. нове устаткування, яке складалося з двох котлів¹²⁸. На підприємстві працювало 2 робочих, 2 чорнороби, майстер, продуктивність становила 1500 пудів на рік по 3 руб. 50 коп. за пуд¹²⁹. У 1861 р. на заводі було випущено 4000 пудів мила по 3 руб. 60 к. за пуд, а у 1863 р. 6000 пудів по 3 р. за пуд (працювало 3 котли, майстер та 6 робітників). У 1866 р. І.Ващенко вибудував новий будинок та в цьому ж таки році випустив при 8 робочих 10000 пудів мила по 3 руб. 50 коп. за пуд і 3 руб. 30 коп. За даними «Відомостей про фабрики та заводи» за 1870-1872 рр. продуктивність підприємства становила 6000 пудів по 4 руб. за пуд. Працювало 12 робочих, майстер, 4 залізних казани. У 1875 р. було вироблено 10000 пудів мила по 3 р. 20 коп. 1875 р. – 10000 пудів по 3 р. 20 к. Протягом 1892-1897 рр. було виготовлено 10000 пудів мила при 7 робітниках та 8-годинному робочому

¹²⁷ Мыловарни г. Харькова и Харьковской губернии. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/mylovarni-g-harkova-i-harkovskoy-gubernii>

¹²⁸ Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства /За ред. В.І.Торкатюка, О.А. Сидоренка. Харків: Основа, 1998. С.308.

¹²⁹ Мыловарни г. Харькова и Харьковской губернии. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/mylovarni-g-harkova-i-harkovskoy-gubernii>

дні. Миловарінням займався й купець 3-ї гільдії, Д.Федорченко¹³⁰. Станом на 1858 р. завод виробив 500 пудів, наступного року – ще 800 пудів (майстер, два робітники). У 1861 р. підприємство виготовило 800 пудів по 4 руб. за пуд, а у 1864 р. – від 400 до 600 пудів. Станом на 1866 р. виробництва мила склало 1020 рублів при одному майстрові та 3 робітників.

Відомим миловарним підприємством був завод Ермана Лейби, заснований у 1856 р. Миловаром працював у нього Геллер Янкель - Ель Лейбович 1850 р.н. з Бердичева, який займався миловарінням з 1872 р. Робітник отримував в місяць 15 руб., майстер - 50 руб. Милозавод купецького сина 3-ї гільдії Ф.Колосова у 1847 р. виробляв 700 пудів мила. До 1856 р. обладнання підприємства складалось з 3 чанів, продуктивність становила 1000 пудів¹³¹. У 1872 р. продуктивність заводу зросла до 1000 пудів по 4 рублі за пуд. Обладнання складалось з 2 буртів, 3 зольників, 2 ящиків, працювало чотири робітники та майстер. З 1882 функціонував милозавод Івана Боброва у с.Охтирка, Сумського повіту. У 1892 р. завод випустив 2000 пудів мила.

У 1880-х рр. особливо високих темпів розвитку набуло виробництво олії, сировиною якого було насіння льону, соняшнику, коноплі. Щорічно в олійній галузі виготовляли продукції на суму понад 2602 тис. крб. Якщо у 1865 р. в українських губерніях функціонувало 276 підприємств, що виготовляли продукцію на 84 тис. рублів, то у 1895 р. кількість підприємств олійної промисловості збільшилась до 2218, а обсяг виробництва становив 1291,2 тис. рублів. Цікавою є статистика за 1900 р. Згідно цієї статистики, чисельність підприємств, що виготовляли олію зменшилась до 66, які виготовили за вказаний рік 509,8 тис. пудів олії (172,9 тис. льняної, 97,6 тис. конопляної та понад 23 тис. соняшnikової)¹³².

Якщо говорити про легку промисловість, то варто згадати про текстильне виробництво. Наприкінці 1860-х рр. в Україні виготовили майже 6,5 млн. кг

¹³⁰ Там само

¹³¹ Миловарни г. Харькова и Харьковской губернии. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/mylovarni-g-harkova-i-harkovskoy-gubernii>

¹³² Маслов М. П. Розвиток кустарного виробництва олії в Україні у другій половині XIX - першій третині XX ст. // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія: «Історія та географія». 2011. Вип.41. С.44.

вовни, з яких чверть лишалась для переробки в українських підприємствах, а решта надходили на фабрики Москви та Петербурга. Незважаючи на те, що машини широко застосовувались й у текстильній промисловості, з 15-16 операцій виготовлення сукна, машини застосовувались у двох – прядіння та чесання¹³³. Якщо говорити про центри ткацтва та килимарства Східної Слобожанщини, то можна назвати такі населені пункти: слобода Борисівка Грайворонського повіту; слободи Великомихайлівка, Покровська, Борсуки, Холань Новооскольського повіту; слободи Тернівці, Шопин і село Муром Білгородського повіту, інші. Українці Східної Слобожанщини виготовляли килими трьох видів – безворсові («гладкі», «гладцові»), коротковорсові («махрові»), довговорсові («коци»)¹³⁴. Дуже поширеним орнаментом стали ворсові килими та коци з квітковим візерунком (великі яскраві квіти на чорному тлі). Українські килими користувались великою популярністю по усій Російській імперії.

У другій половині XIX ст. на Слобожанщині інтенсивно розвивались й народні промисли. За підрахунками Р.Бутенка, слобода Борисівка залишалася найбільшим українським кустарним осередком Східної Слобожанщини¹³⁵. На 37 різноманітних промислових виробництвах Східної Слобожанщини, працювало від 3,2 до 4,5 тис. етнічних українців. Наприклад у Борисівській волості майже 67 тис. мешканців займались кустарництвом та ремісництвом. По усій Слобожанщині жінки займались вишивкою. Її робили на домотканому полотні, сукні, на шкірі, кольоровими нитками. Кожна річ мала місцеву специфіку, вирізняючись технікою виробництва, орнаментом, кольоровою гамою. У слободі Біла Суджанського повіту наприкінці XIX ст. українські майстрині вишивали скатертини, рушники й постільну білизну. На

¹³³ Левицький В. О. Розвиток легкої промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2019. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Levytskyi_Vitalii/Rozvytok_lehkoi_promyslovosti_ukrainskykh_hubernii_Rosiiskoi_imp_erii_v_druhii_polovyni_KhKh_na_poc/

¹³⁴ Там само...

¹³⁵ Бутенко Р.М. Розвиток кустарних промислів та ремесел серед українського населення східної Слобожанщини у другій половині XIX – на початку XX сторіччя. Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди].- Харків. Серія, «Історія та географія». 2014. Вип 50. С.29

Слобожанщині було поширеним кустарне виробництво повсті та валяного взуття. Основною сировиною була шерсть великої рогатої худоби та коней, овеча вовна¹³⁶. Понад 20 тис. осіб Східної Слобожанщини були задіяні у промислах, пов'язаних з обробкою дерева – столярна справа, стельмаство, колісне виробництво, бондарство, виробництво знарядь праці та речей домашнього вжитку. У Східній Галичині дуже популярним був гончарний промисел, у якому було залучено понад 2,3 тис. жителів регіону.

Технічний переворот зачепив й тютюнову промисловість. Історично склалося так, що головним постачальником тютюну були Чернігівська та Полтавська губернії, а переробляли тютюн на Півдні та Правобережжі. Загалом, в Україні виготовляли 20 – 40% тютюнової продукції Російської імперії. Механізація тютюнової промисловості гальмувалась тим, що тривалий час використовували дешеву працю неповнолітніх та жінок. Тютюнова промисловість України розвивалась стрибкоподібно. Кількість підприємств то зростала, то зменшувалася. Якщо у 1865 р. їх налічувалось 109 (виробляли продукцію на 1,6 млн. рублів), то у 1875 р. їх було 90, однак вони виробили продукції на 5,9 млн. рублів¹³⁷. У 1885 р. налічувалось 114 тютюнових фабрик, а обсяг випущеної ними продукції становив 19,2 млн. рублів. Станом на 1895 р. функціонували лише 72 підприємства, які виготовили продукції на 7,7 млн. рублів.

Якщо говорити про тютюнові підприємства Слобожанщини то варто пам'ятати, що лівовою їх часткою володіли караїми. У 1867 р. була заснована фабрика «Ілик М. і Син» (вул. Ковальська, 36), згодом перетворена в підприємство «Торговий дім «Ілик М. і Син», де завідувачем значився І.М.Ілик. Робочих на фабриці в 1913 р. було 136 осіб; річний оборот доходив до 500 тис. руб. Підприємство виробляло цигарок на 138 тис. рублів, виробляло також тютюн для куріння. У 1912 р. було випущено товарів на 224466 руб. «Торговий дім Брати Кальфа » відомий в Харкові з 1895 р Один з його співвласників, Марк

¹³⁶ Труды III Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге. 1913 г. СПб.: Тип. Бернштейна, 1914. Вып.4. С.328.

¹³⁷ Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в экономическом отношении. Харьков:Б.и., 1906. С.410.

Кальфа (1855- 1918) - купець 2-ї гільдії, великий караїмський промисловець і землевласник - мав в Криму виноградний сад, два будинки в Бахчисараї (значилися за ним як родове майно і знаходилися в спільному володінні з братами Абрамом і Гелелем Кальфами), і два будинки в Харкові, які перебували в його особистій власності¹³⁸. Фабрика виробляла цигарок на 255 тис. руб. і курильного тютюну на 123 тис. руб. Обсяг виробництва в 1912 р. становив 378114 руб. Робочих на фабриці було 230 чол.; річний оборот дорівнював 850 тис. руб. З 1893 по 1898 рр. М.Кальфа обирався членом Харківської міської Думи, належав до консервативної міської партії; в липні 1898р. був обраний членом Харківського Губернського Тимчасового комітету. Брав активну участь в житті караїмських громад Півдня Росії, був широко відомий своєю благодійною діяльністю. Купець входив до складу комітету з облаштування нової кенаси в Харкові, сприяв цьому «як пожертвами, так і своїми постійними турботами».

Якщо говорити про паперопереробні фабрики, то одразу ж слід сказати про фабрики, що діяли у Змієві Харківської губернії. Паперова фабрика у місті була побудована у 1891-1892 рр. і розпочала роботу у грудні 1893 р. Спочатку підприємство випускало обгортковий папір, тривалість робочого дня становила 12 годин¹³⁹. До 1899 р. чисельність робітників збільшилась до 140 осіб. В Харківській губернії діяло чимало миловарних підприємств – Ю.І.Кухарського, Н.П. Гребенщикова, Н.А.Полуехтова, В.І. Богданова, Н.І.Якімова. Завод губернського секретаря купця 2-ї гільдії Івана Філіппова був відкритий у 1851 р. й складався з дерев'яної будівлі, двох сараїв, комори та цегляного підвалу. Івана Івановича з компаньйонами - відкритий в 1851 році в 3-й частині. Одне дерев'яна будівля, два сараї і чверть комори, цегляний підвал. У перший же рік своєї діяльності завод (майстер та 16 робітників) випустили 12 тис. пудів білого мила, а у 1857 р. – 5 тис. пудів по 3 рублі за пуд¹⁴⁰.

¹³⁸ Багалеї Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Том 2. / Д.И.Багалеї, Д.П. Миллер. Харьков: Хагок, 1912. С. 634..

¹³⁹ Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства /За ред. В.І.Торкатюка, О.А. Сидоренка. Харьков: Основа, 1998. С.311.

¹⁴⁰ Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в экономическом отношении. Харьков:Б.и., 1906. С.411.

Розвивалась на Слобожанщині й кондитерська промисловість. Так у 1857 р. у Харкові з'явився майстер-кондитер М.Марку, який відкрив власну кондитерську в готелі «Акули» на Московській вулиці, відому в наступні роки як кондитерська Дірберга. Марку довів свої великодні творіння до досконалості в 1870-ті рр. і рівних йому в цьому не було. Він пропонував на вибір під замовлення різного роду паски: петербурзькі, московські, варшавські баби, тюлеві баби і малоросійські папошники¹⁴¹. Він же пропонував і кілька варіантів пасок: вершкову, шоколадну, рожеву, сирну. Робили тут під замовлення і крашанки незвичайних забарвлень і узорів¹⁴². У Марку можна було все упакувати в кошики і отримати замовлення прямо в будинок. Кондитерські Марку стали настільки популярні, що йому довелося відкрити ще дві: в торговому домі Павлових (готель «Гранд-Готель») і в готелі Едуарда Машела. У 1886 р. всі три кондитерські викупив у спадкоємців Марку інший кондитер – А.Дельпеш. Він ненадовго затримався в Харкові, але ввів в моду продавати окремо прикраси для великодніх пасок.

Іншим відомим кондитером був Григорій Борман, який заснував у Петербурзі кондитерську фірму «Жорж Борман». У 1876 р. фірма «Жоржа Бормана» отримала право наносити на етикетки продукції державний герб. Такий привілей давав їй чудовий засіб проти підробки. За підробку чужої продукції купець-махінатор, за тодішніми законами, карався штрафом, а за незаконний друк державного герба, купець міг втратити усі права та засоби, відправитись на каторгу. Станом на 1878 р. продукція фірми завоювала золоту медаль на Всесвітній виставці у Парижі. Наприкінці 1880-х рр. фабрика Бормана у Петербурзі щорічно переробляла до 1,4 тис. тонн цукру, 393 тонн какао, 74 тонн мигдалю, 246 тонн фруктів, 1,7 тонн ванілі¹⁴³. Обсяги продукції, що виготовляється досягали 2,5 тис. тонн на рік. Якщо порівнювати з сучасними обсягами виробництва «Харківської бісквітної фабрики» - близько

¹⁴¹ Парамонов А. Прогулки по Харькову с Андреем Парамоновым. Фабрика Жоржа Бормана по Коцарской улице 22 марта, 2020. URL: <https://2day.kh.ua/news/progulki-po-kharkovu-s-andreem-paramonovym-fabrika-zhorzha-bormana-po-kocarskoy-ulice>

¹⁴² Там само...

¹⁴³ История корпорации «Бисквит-шоколад» URL: <https://biscuit.com.ua/history-borman>

40 тисяч тонн кондитерських виробів на рік, то цифра здається більш ніж скромною.

Створити настільки потужне підприємство Григорію Борману дозволила механізація всіх етапів виробництва. Серцем фабрики «Жорж Борман» стала парова машина потужністю 48 кінських сил і два парових котли потужністю 56 і 36 кінських сил¹⁴⁴. В якості палива використовували вугілля. Виробляється машиною енергія приводила в дію 60 найрізноманітніших машин: для обсмажування какао-бобів, їх дроблення і отримання тертого какао, преса для віджиму какао-масла, мішальної та розтирачної машин для виготовлення шоколадної маси і багатьох інших. Цікавим є той факт, що на фабриці «Жорж Борман» використовували тільки натуральні продукти. Так, плитка шоколаду складалася з тертого какао, какао-масла, цукру, ванілі. Для виготовлення льодяників і монпансьє використовували цукор рафінад і фруктовий сік – ананасовий, яблучний, вишневий, з персиків, груш, малини, суниці, червоної смородини, лимонний або апельсиновий. Будь-які підсилювачі смаку і домішки були відсутні.

У 1893 р., після навчання в комерційній академії Лейпцига в Санкт-Петербург повернувся, син Григорія Бормана, Георгій. Єдиний спадкоємець досить швидко включився в сімейний бізнес. Починається нова сторінка в історії «Жорж Борман». Отримані в Німеччині знання про кондитерське виробництво і технічні новинки дозволяють вже в перші роки провести модернізацію виробництва і розширити його потужності. У 1895 р. батько і син реорганізують фірму в товариство «Жорж Борман» на паях (аналог сучасної акціонерної компанії) з основним капіталом 300 тис. рублів¹⁴⁵. Це дозволило підняти доходи фабрики на якісно новий рівень. Управління товариством Григорій і Георгій здійснювали спільно, займаючи посади директора-розпорядника і директора відповідно.

¹⁴⁴ Парамонов А. Прогулки по Харькову с Андреем Парамоновым. Фабрика Жоржа Бормана по Коцарской улице 22 марта, 2020. URL: <https://2day.kh.ua/news/progulki-po-kharkovu-s-andreem-paramonovym-fabrika-zhorzha-bormana-po-kocarskoy-ulice>

¹⁴⁵ Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в экономическом отношении. Харьков:Б.и., 1906. С.528.

У 1896 р. починають працювати перші лінії нової фабрики товариства «Жорж Борман» з виробництва шоколаду і бісквітів. Сучасне європейське обладнання дозволило налагодити потужне виробництво, зберігши при цьому високу якість солодошів і відносно низькі ціни. Так, виробництво какао-масла здійснювалося за допомогою гідравлічного преса, а охолодження шоколадної маси в холодильних камерах. На початку ХХ ст. обсяги продукції, що випускалася харківської фабрикою продукції досягали 2,8 тис. тонн кондитерських виробів на рік, загальною вартістю 2 млн. рублів¹⁴⁶. Асортимент продукції включав какао, шоколад, шоколадні торти, більше 200 найменувань шоколадних і фруктових цукерок, мармелад, зефір, карамель, льодяники, монпансьє, пастила, драже, пряники, печиво, бісквіти, варення і сиропи.

Якщо виробництво солодошів було автоматизованим то упаковка продукції проводилася виключно вручну. Спеціально навчені жінки акуратно укладали печиво і льодяники в яскраві бляшані баночки, загортали кожен цукерку і плитку шоколаду в відповідну паперову обгортку. Від якості упаковки значно залежала збереження і свіжість кондитерських виробів. З цієї причини, вже при петербурзької фабрики в 1870-х рр. Григорій Борман організував власне виробництво тари¹⁴⁷. В окремому приміщенні працювали три майстерні: з виготовлення картонної упаковки - бонбоньерок, жерстяних банок і дерев'яних ящиків, які використовуються при транспортуванні. Для упаковки солодошів, що випускаються харківської фабрикою, використовувалася продукція петербурзьких промисловців Мойсея Кока і Меєра Бірмана.

Розуміючи що, найчастіше, господині використовують бляшані банки з-під продукції «Жорж Борман» в господарстві, керівництву фабрики прийшла дійсно геніальна ідея – випускати банки з назвою того продукту, який буде згодом в ній зберігатися. Так, з'явилася серія печива «Суміш для господинь».

¹⁴⁶ Парамонов А. Прогулки по Харькову с Андреем Парамоновым. Фабрика Жоржа Бормана по Коцарской улице 22 марта, 2020. URL: <https://2day.kh.ua/news/progulki-po-kharkovu-s-andreem-paramonovym-fabrika-zhorzha-bormana-po-kocarskoj-ulice>

¹⁴⁷ Маршал А. Шоколадная империя Харькова: история «конфетного короля» Жоржа Бормана 17.02.2018. URL: <https://mykharkov.info/interesno/shokoladnaya-imperiya-harkova-istoriya-konfetnogo-korolya-zhorzha-bormana-23764.html>

Бляшані банки замість звичного назви печива стали прикрашати написи «Борошно», «Рис», «Кава», «Цукор». Але основними споживачами продукції «Жорж Борман» залишалися діти. Намагаючись здивувати юних покупців і зайняти їх допитливий розум в коробки з зефіром і цукерками вкладали заготовки для паперових виробів (орігамі) і докладну інструкцію по їх виготовленню¹⁴⁸. На обгортках шоколадних плиток з серії «Дитячий чарівник» розміщували опису цікавих дослідів, які дитина могла провести у себе вдома¹⁴⁹. Так, з чарки наповненою водою і накритою щільним листом картону, а також мотузки дітям пропонували виготовити маятник. На коробочках з монпансьє зображували портрети видатних поетів і письменників - Пушкіна, Достоевського, Толстого, а також цитати з їхніх творів. Залучали інтерес покупців тематичні серії шоколаду «Географічний атлас», «Колекція жуків», «Народи Сибіру», «Спорт», вірніше їх барвисті обгортки.

Таким чином, розглядаючи розвиток легкої та харчової промисловості Слобожанщини у другій половині ХІХст., варто зазначити, що найбільшими темпами розвивалась цукрова промисловість, варіння мила та виробництво тютюну. Якщо говорити про цукрову промисловість, то першість у цій галузі належить підприємцям Харитоненкам, Яхненкам та Симиренкам. У тютюновій промисловості велика частка підприємств належала євреям. Якщо розглядати медопивоварну промисловість, то варто згадати підприємства «Велика Баварія» та «Українка».

¹⁴⁸ Багале́й Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Том 2. / Д.И.Багале́й, Д.П. Миллер. Харьков: Хагок, 1912. С. 628.

¹⁴⁹ Маршал А. Шоколадная империя Харькова: история «конфетного короля» Жоржа Бормана 17.02.2018. URL: <https://mykharkov.info/interesno/shokoladnaya-imperiya-harkova-istoriya-konfetnogo-korolya-zhorzha-bormana-23764.html>

ВИСНОВКИ

Розглядаючи історіографію проблематики, автор вважає за потрібне розбити літературу на кілька блоків. До першого блоку слід віднести праці, у яких розглядається історія Слобожанщини загалом, економічна історія України другої половини XIX ст. Це роботи Д.Багалея, В.Баран та К.Бунятян, В.Торкатюк та О.Сидоренко, В.Кравченка, Р.Бутенка, В.Іхненка. В.Баран та К.Бунятян наголошують на тому, що промисловий переворот в Україні розпочався з харчової промисловості, з цукроваріння. Дослідники, як приклад, подають діяльність підприємців Яхненків-Симиренків, які збудували перший в Російській імперії цукрово-рафінадний завод. На думку дослідників В.Торкатюка та О.Сидоренко, промислового перевороту сприяли розвиток залізниць, розробка родовищ, протекціонізм держави та багато інших моментів. На думку дослідника В.Іхненка, велику роль у розвитку ринкових відносин зробили реформи 1860-70-х рр. Лідируюче становище займала харчова промисловість, яка до кінця XIX ст. займала 74% усього промислового виробництва.

До другого тематичного блоку віднесені роботи, у яких розглядається розвиток цукрової промисловості. Це роботи В.Чоса, О.Гайдая, В.Кудінова, Ю.Белікова, інших. Науковець В.Чос зазначає, що підприємці Яхненки-Симиренки не лише відкривали підприємства і тим самим надавали велику кількість робочих місць, а й допомагали творчій інтелігенції та нужденним (притулки, шпиталі, інше). Дослідник О.Гайдай стверджує, що на підприємствах Харитоненків працювало понад 3300 осіб. В.Кудінов, зосереджуючи свою увагу на діяльності підприємця Л.Кеніга стверджує, що підприємець мав величезний досвід, набутий у Західній Європі.

Ще один тематичний блок – праці, у яких розглядається металургійна галузь України. В.Губін розглядає діяльність Харківського машинобудівного заводу Н.фон Дітмара. А.Кривоконь, аналізуючи розвиток залізниць українських губерній та Російської губернії в цілому, приходить до висновку, що географічне розташування Харкова дозволяло місту розвивати Харківський

завод з виробництва потягів. Окремо розглядається науковий доробок відомого харківського історика-краєзнавця Андрія Парамонова. У своїх «Прогулянках по Харкову». історик описує історію окремих вулиць та будівель, історію окремих підприємств.

Якщо розглядати джерельну базу дослідження, то це насамперед різноманітні статистичні дані, історико-статистичні огляди, цифрові дані до обзору Харківської губернії в економічному відношенні. Це і «Адресна книга заводів, майстерень та складів сільськогосподарських машин та знарядь подається інформація щодо адресів усіх підприємств», «Історико-статистичний огляд промисловості за 1889 р.», праця А.Арцибашева «Сільськогосподарське машинобудування в Росії», «Вся Росія. Російська книга промисловості, торгівлі, сільського господарства та адміністрації. Торгово-промислової адрес-календар Російської імперії». у вказаних збірниках міститься багато статистичного матеріалу щодо розвитку окремих галузей промисловості Російської імперії, окремих підприємств.

Якщо розглядати розвиток машинобудівної галузі Слобожанщини, то варто сказати, що найшвидше розвивалось виробництво сільськогосподарських машин, оскільки Росія лишалась аграрною державою, де в економіці домінувало сільське господарство. Росія закуповувала велику кількість машин у країнах Західної Європи. Розвиток машинобудування та інших галузей промисловості пришвидшило скасування кріпосного права у 1861 р. та поява величезної кількості робочої сили. У 1869 р. у країні вже налічувалось 3712 промислових підприємств. Станом на 1897 р. у Російській імперії функціонували 8063 заводи та фабрики. Станом на 1861 р. в українських землях налічувалось понад 20 машинобудівних заводів, 88% яких знаходились у Київській, Волинській, Катеринославській та Херсонській губерніях. Україна поступово стала лідером сільськогосподарського машинобудування. На початку ХХ ст. валова продукція підприємств, що виробляли сільськогосподарську техніку оцінювалась у майже 53 млн. рублів. Українські підприємства виготовляли плуги, жатки, молотарки, соломорізки, сівалки,

сушарки. Промисловими центрами Слобожанщини стали такі міста та великі слободи як Суми, Охтирка, Острогозьськ, Олексіївка, Нова Водолага, Тіткіно, Грайворон та багато інших.

Згадуючи машинобудівні підприємства Слобожанщини, варто згадати про заводи Гельферіх-Саде, М.Дітмара, К.Трепке, Е.Мельгозе, ХПЗ. Фабрика Гельферіх-Саде, заснована 1873 р., випускала парові і кінні молотарки, сівалки, жниварки, сноповязки. Якщо у 1899 р. підприємство виготовляло товарів на суму у 602,6 тис. крб., то у 1912 р. статутний капітал зріс до 5 млн. крб. На підприємстві уперше в Харкові було запроваджено безкоштовну кваліфіковану медичну допомогу для працівників. Підприємства фон Дітмара виробляли обладнання для гірничодобувної та металургійної промисловості. На підприємстві Карла Трепке виробляли сільськогосподарські машини та знаряддя, де комплектуючі були європейського або американського походження. Підприємець Е.Мельгозе виготовляв на своєму заводі молотарки, сіялки. За 36 років діяльності підприємства, було випущено понад 23000 молотарок. Справжньою «перлиною» машинобудівної галузі Харкова став Харківський потягобудівельний завод (ХПЗ). ХПЗ випускав верстати для обробки металів, парові котли, лафети, компресори, підйомні механізми, навіть артилерійські снаряди. Станом на 1898 р. на ХПЗ працювало 3774 особи. В середньому, робітник отримував щорічно зарплату у 214 р. Щодо тривалості робочого року, то він становив 288 днів, а робочий день становив 12 годин та більше. Умови праці були важкими. Значна частина робітників проводила його у трактирах, споживаючи горілку.

Розвиток машинобудування та залізниць вимагав й розвитку металургії, адже для виробництва різноманітних машин та агрегатів був потрібен метал. Якщо говорити про чавунно-ливарне виробництво Слобожанщини, то одразу ж варто згадати про діяльність громадянина Швеції, Андре Пільстрема, який заснував чавуноливарний завод, на якому працювало понад 600 осіб. Відомим металургійним підприємством Слобожанщини стало дзвоноливарне підприємство яке заснував купець 2-ї гільдії Іван Рижев у 1858 р. у с.Пісочин

(Слобода Пісочинська) під Харковом. Щорічно підприємство випускало дзвони сумарною масою до 64 т та вартістю понад 63 тис.рублів. Згодом єдиним власником заводу став Павло Рижов. Матеріали для виробництва йшли як з Харківської губернії, так й Москви, Ростову-на-Дону, Одеси (олово). Відомим металургійним підприємством Слобожанщини став металопереробний завод, заснований купцем Антоном Розенквістом у 1859 р.

Розглядаючи розвиток харчової промисловості Слобожанщини, варто одразу згадати, що промисловий переворот розпочався саме з легкої та харчової галузей виробництва, оскільки ці галузі виробляли товари першої необхідності для населення. Серед відомих підприємств Слобожанщини, можна назвати завод воскових свічок Артема Велітченко, свічковий сальний завод Івана Ващенко, солодовий завод Леопольда Кеніга, завод воскових свічок Афанасія Діка, миловарний завод Івана Боброва, пивоварний завод Олексія Шидловського, та багато інших.

Станом на 1885 р. Україна займала майже 88% цукрової промисловості Російської імперії. На початку 1890-х рр. на Правобережжі та Харківщині діяло понад 150 цукрових заводів, які виробляли близько 21 млн. пудів цукру (85 % загальноімперського виробництва). Станом на 1913 р. на Слобожанщині виробляли понад 20% цукрового буряку Російської імперії, що становило понад 3% європейського та 2% світового виробництва. Станом на 1885 р. у Харкові діяло 48 винокурних заводів, 21 підприємство пивоваріння та медоваріння, 10 тютюнових фабрик та 25 цукрових підприємств. На цукрових заводах Харкова було зайнято 47% усіх робітників міста (понад 9700 осіб). У Харкові знаходились величезні сільськогосподарські склади, за якими місто посідало третє місце в імперії, після Одеси та Москви. До 1899 р. площа бурякових посівів охопила понад 455 тис. десятин. Уряд стимулював розвитку цукрової промисловості, надаючи величезні пільги виробникам цукру. У 1887 р. на українських теренах виникла одна з перших у Російській імперії монополій – цукровий синдикат, штаб-квартира (бюро) якого містилося у Києві, а провідну роль у ньому відігравали відомі цукрозаводчики Бобринські, Бродські,

Потоцькі, Харитоненки, Терещенки. Синдикат охопив понад 200 підприємств (понад 90% усіх цукрових заводів країни).

Особливе місце в цукроварній промисловості України замала родина відомих українських підприємців Харитоненків. Справжнім гігантом можна вважати Павловський рафінадний завод, річне виробництво якого становило 17500000 пудів цукру. Усі підприємства торгового дому Харитоненків виробляли щорічно 1750000 пудів рафінаду та 950300 пудів цукру на рік. На підприємствах Харитоненків працювало 3300 осіб. На початок XX ст. у власності Харитоненків знаходилось майже 70 тис. десятин власної землі і 30 тис. орендованої з 11 маєтками, посівами цукрового буряку та хлібів, лісництвами, молочними фермами, садами тощо. Окрім Харитоненків, відомими підприємцями, що займались виробництвом цукру були Симиренки та Яхненки, Мерперт, Кеніг, Юсупов. Щорічно на подібних підприємствах виробляли продукцію вартістю від 150 до 1500 тис. руб. У власності Кеніга було два піщаних (в Тростянці та Гутах) і два рафінадних (в Тростянці та Санкт-Петербурзі) заводів. Річний обіг фірми Кеніга оцінювався приблизно в 40 млн. руб.; фірма сплачувала щорічно акцизу за цукор близько 3 млн. руб.

Якщо говорити про гуральництво, то можна спостерігати цікаву тенденцію – зменшувалась чисельність підприємств, які виготовляли алкогольні напої, водночас зростала продуктивність існуючих підприємств, внаслідок того, що можна було отримати більше продукції з одиниці сировини. Відомим підприємцем, представником пиво-медоварного бізнесу, став купець 1-ї гільдії Микола Жевержеєв. У 1873 р. Микола Жевержеєв відкрив власну крупорушню і завод з виробництва ігристих вин і фруктових вод. Якщо згадувати про пиво-медоварні заводи, то слід згадати про діяльність підприємства Володимира Кочетова, дворянина, купця, поміщика, професора Харківського університету. На Слобожанщині працювало також підприємство Павла Щербініна, яке у 1864 р. виробляло 3 тис. відер пива. Великим пивоварним підприємством Слобожанщини став завод «Південна Баварія», власниками якого були Вовчанський міський голова Багмет Василь та купець

Зубарєв Василь. Пивомедоварний завод «Українка» був заснований у 1887 р. Річне виробництво продукції заводу «Українка» становило 83 тис. рублів станом на 1894 р.

Серед підприємств легкої промисловості варто відзначити ті, що спеціалізувались на текстильній галузі, на виробництві свічок. Наприклад миловарний завод купця 2-ї гільдії Миколи Гребенщикова розпочав свою діяльність у 1883 р. У 1885-1886 рр. завод виробив 12000 пудів простого мила, у 1890 р. – 12500 пудів. Швидко розвивалось виробництва тютюну. Слід пам'ятати, що лівовою часткою тютюнового виробництва Слобожанщини володіли караїми. У 1867 р. була заснована фабрика «Ілик М. і Син» (вул. Ковальська, 36), згодом перетворена в підприємство «Торговий дім «Ілик М. і Син», де завідувачем значився І.М.Ілик. Робочих на фабриці в 1913 р. було 136 осіб; річний оборот доходив до 500 тис. руб. Підприємство виробляло цигарок на 138 тис. рублів, виробляло також тютюн для куріння. До підприємств легкої промисловості Слобожанщини належали також паперопереробні фабрики Змієва.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Адресная книга заводов, мастерских и складов сельскохозяйственных машин и орудий. Спб.: Изд-во ГУЗ и З, 1912. 599 с.
2. Арцыбашев Д.Д. Сельскохозяйственное машиностроение в России. Отдельный оттиск из «Полной Энциклопедии Русского Сельского хозяйства» / Д.Д. Арцыбашев. - СПб.: Издание А.Ф.Девриена, 1900-1912.
3. Багалея Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Том 2. / Д.И.Багалея, Д.П. Миллер. Харьков: Хагок, 1912. 973 с.
4. Баран В.Д., Баран В.К., Бунятян К.П. та ін. Економічна історія України. Том 1 Наукове видання. Історико-економічне дослідження в двох томах. Київ: Ніка-Центр, 2011. 696 с.
5. Беликов Ю. Купеческая династия Жевержеевых: портрет двух поколений предпринимателей пореформенного Харькова//Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Караїзна. 2014. № 1134: Серія «Історія». Вип. 49. С.18-40.
6. Братья Яхненко: Из крестьян в сахарозаводчики. 22 августа 2017. URL: <https://naglyad.org/ru/2017/08/22/bratya-yahnenko-iz-krestyan-v-saharozavodchiki>
7. Бутенко Р.М. Розвиток кустарних промислів та ремесел серед українського населення східної Слобожанщини у другій половині XIX – на початку XX сторіччя. Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди]. Харків. Серія, «Історія та географія». 2014. Вип 50. С.27-33.
8. Гайдай О. М. Цукрова промисловість як складова частина землеробської культури: історія становлення та розвитку на прикладі підприємств Харитоненків (середина XIX – початок XX ст.) // Чорноморський літопис. 2012. Вип.5. С.10-15.

9. Губин Д. Век назад: торговые марки харьковской тяжелой промышленности. 4 сентября 2020. URL: <https://timeua.info/aktualnoe-segodnya/vek-nazad-torgovye-marki-harkovskoj-tyazhelej-promyshlennosti>
10. Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII - початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 365 с.
11. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торговопромышленный адрес-календарь Российской империи / Издание А.С.Суворина. 1899. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/24953>
12. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В.М.Литвин (голова), Г.В.Боряк, В.М.Геєць та ін. ; відп. ред. В.А.Смолій ; авт. кол.: Т.А.Балабушевич, В.Д.Баран, В.К.Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т.1. 696 с.
13. Ермолов В. Повседневная жизнь российских рабочих на рубеже XIX-XX вв. // Среда. Развитие (Terra Humana). 2010. С.27-33.
14. История корпорации «Бисквит-шоколад» URL: <https://biscuit.com.ua/history-borman>
15. Историко-статистический обзор промышленности России. СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1889. 528 с
16. Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства / За ред. В.І.Торкатюка, О.А.Сидоренка. Харків: Основа, 1998. 368 с.
17. Історія Слобідської України: хрестоматія / уклад. Д.М.Чорний. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2016. 244 с.
18. Іхненко В. М. Промисловість Слобожанщини в дорадянську добу // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія». 2012. Вип.45. С.158-163.

19. Касаткина А. Из глубин памяти. Несколько эпизодов из истории создания завода им. Фрунзе (Сумы). 06.09.2006. URL: <http://rama.com.ua/iz-glubin-pamyati>
20. Колесник В. Винный магнат: история харьковского купца Николая Жевержеева 03.01.2021 URL: <https://mykharkov.info/news/vinnyj-magnat-istoriya-harkovskogo-kuptsa-nikolaya-zheverzheeva-63684.html>
21. Колокольный мир купцов Рыжовых (к 160-летию основания колокольного завода в с. Песочин под г. Харьковом) URL: http://kolokol.at.ua/publ/drugie_staty/kolokolnyj_mir_kupcov_ryzhovykh/2-1-0-94
22. Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. Вильнюс : ЕГУ, 2010. 358 с
23. Кривоконь А. Харьковский паровозостроительный завод в конце XIX - 20-е гг. XX столетия и развитие тракторостроения// Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения. 2014 №2(26) С.81-87.
24. Кудинов Д. Леопольд Кёниг: Сахарный король Слобожанщины. 26 февраля 2016. URL: <https://latifundist.com/blog/read/1352-leopold-kyonig-saharnyj-korol-slobozhanshchiny>
25. Левицький В. О. Розвиток легкої промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2019. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Levytskyi_Vitalii/Rozvytok_lehkoi_promyslovosti_ukrainskykh_hubernii_Rosiiskoi_imperii_v_druhii_polovyni_KhIKh_na_pos
26. Метка Л. Гончарство Слобідської України в другій половині XIX – першій половині XX століття. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. 240 с.

- 27.Маршал А. Шоколадная империя Харькова: история «конфетного короля» Жоржа Бормана 17.02.2018. URL: <https://mykharkov.info/interesno/shokoladnaya-imperiya-harkova-istoriya-konfetnogo-korolya-zhorzha-bormana-23764.html>
- 28.Маслов М. П. Развитие кустарного производства олиі в Україні у другій половині XIX - першій третині XX ст. // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія: «Історія та географія». 2011. Вип.41. С.42-50.
- 29.Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. 2008. № 2. С.75-85
- 30.Мыловарни г. Харькова и Харьковской губернии. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/mylovarni-g-harkova-i-harkovskoy-gubernii>
- 31.Опаций А.Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. Харьков: Тип. Фарос, 1912. 141 с.
- 32.Парамонов А. 1897 год. Первые упоминания об автомобиле в Харькове URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/1897-god-pervye-upominaniya-ob-avtomobile-v-harkove-paramonov>
- 33.Парамонов А. Прогулки по Харькову с Андреем Парамоновым. Пасхальные куличи старого Харькова 23 апреля, 2021. URL: <https://2day.kh.ua/kharkow/progulki-po-kharkovu-s-andreem-paramonovym-paskhalnye-kulichich-starogo-kharkova>
- 34.Парамонов А. Машиностроение в Харькове: как национализировали завод купца Пильстрема 15 апр 2021 URL: <https://www.newsroom.kh.ua/city/mashinostroenie-v-harkove-kak-nacionalizirovali-zavod-kupca-pilstrema>
- 35.Парамонов А. Прогулки по Харькову с Андреем Парамоновым. Паровозостроительный завод 04 апреля, 2020 URL:<https://2day.kh.ua/news/progulki-po-kharkovu-s-andreem-paramonovym-parovozostroitelnyy-zavod>

- 36.Парамонов А. Прогулки по Харькову с Андреем Парамоновым. Фабрика Жоржа Бормана по Коцарской улице 22 марта, 2020. URL: <https://2day.kh.ua/news/progulki-po-kharkovu-s-andreem-paramonovym-fabrika-zhorzha-bormana-po-kocarskoj-ulice>
- 37.Парамонов А. Прогулки по Харькову. Фабрика Эрнеста Мельгозе по Конной улице 30 марта, 2018 - 21:19 URL:<https://2day.kh.ua/news/progulki-po-kharkovu-fabrika-ernesta-melgoze-po-konnoy-ulice>
- 38.Парамонов А. Прогулки по Харькову: О заводе Карла Трепке на Черноглазовской улице. 12 января 2018 URL: <https://2day.kh.ua/news/progulki-po-kharkovu-o-zavode-karla-trepke-na-chernoglazovskoy-ulice>
- 39.Письмо инспектора Российского страхового от огня общества правлению РП и МО, recommending выдавать рабочим, потерявшим трудоспособность, единовременную помощь вместо положенной страховой ренты. 27 марта 1898 г.
URL: <http://www.hist.msu.ru/Labour/KhPZ/text/1898/21.htm>
- 40.Подрез Ю.В. Українці Східної Слобожанщини у другій половині XVII – на початку XX ст.// Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Історія та географія. 2013. Вип.49. С.53-57.
- 41.Пришутев Е. З кріпаків – у власники заводів. 14 січня 2014 URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/z-kripakiv-u-vlasniki-zavodiv>
- 42.Проць Н.В. Розвиток промисловості у дворянських господарствах Харківської губернії пореформеного періоду // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Сер. : «Історія та географія». 2014. Вип. 50. С.44-48.
- 43.Список пиво-медоваренных заводов Харьковской губернии. Пивоварные заводы города Харькова. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/pivovarennyye-zavody-harkova-i-gubernii>
- 44.Статистическое обозрение Российской империи. СПб.: Департамент Ген. штаба, 1901. 443 с.

45. Товарищество М. Гельферих-Саде. URL: <http://hisdoc.ru/articles/16577>
46. Труды III Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге. 1913 г. СПб.: Тип. Бернштейна, 1914. Вып. 4. 461 с.
47. Фабрично-заводская промышленность. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/ru/Chronicle_of_events_1885_3
48. Фабрично-заводская промышленность и торговля России. Издание 2-е. Исправленное и дополненное. 1896. С. Петербург Типография И. А. Ефрона. Прачешный переулок, № 6. 1896. URL: <http://istmat.info/node/33579>
49. Федоров А. Максимилиан Гельферих - история Харьковского миллионера. 09.03.2021 URL: <https://redpost.com.ua/themes/history/1231174.html>
50. Харьковская губернская земская управа. Отдел текущей статистики. Харьков: Тип. т-ва «Печатня Яковлева», 1915. 321 с.
51. Харьковское машиностроение. История и современность URL: <http://www.sq.com.ua/projects/2018/09/project07/page3624409.html>
52. ХПЗ - завод им. Малышева. 1895-1995. Краткая история развития / под ред. А. С. Эпштейна. Харьков: Прапор, 1995. 704 с.
53. Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в экономическом отношении. Харьков: Б.и., 1906. 676 с.
54. Чос В. Легендарна фірма Яхненків–Симиренків. 2011-09-09. URL: <http://www.horodysche.org.ua/?id=215>
55. Чумак М. М. Роль купецького капіталу в технічному розвитку цукрово-рафінадних підприємств Лівобережної України (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) // Історичні і політологічні дослідження : Наук. журн. / Видання Донецького національного університету, історичний факультет. 2008. № 1/2 (37/38). С. 223-229.
56. Юрченко Д. Господарський комплекс родини Харитоненків у кінці XIX – на початку XX ст. // Волинські історичні записки : зб. наук. праць / М-во

освіти і науки України ; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир,
2010. Т.5. 147 с